

‘Uit vroeger dagen’

bevat 18 afleveringen over de geschiedenis
van de Nederlandse zuivelindustrie

In 1930 – 1931 verschenen als serie in
Het Officieel Orgaan van de FNZ.

Geschreven door

Ir. V. R. IJ. Croesen

Inleiding voor de 18 afleveringen

Door Ir. V.R.IJ. Croesen¹

In de laatste tijd zijn hoogst belangrijke gegevens van historische aard betreffende onze Nederlandse zuivelbereiding en de handel in zuivelproducten vastgelegd in standaardwerken, brochures, dissertaties en gedenkboeken.

Daarbij denk ik in hoofdzaak aan de volgende publicaties:

Prof. Dr. H. Blink, *Geschiedenis van den Boerenstand en den Landbouw in Nederland* (1902);

H. B. Hijlkema, *Historische schets van de Nederlandsche Zuivelbereiding* (1912);

Prof. Dr. H. Blink, *Zuivelindustrie en Zuivelhandel in 't verleden en heden* (1921), afgedrukt in het Algemeen zuivelblad;

R.B. Hijlkema en Dr. H. van Gulik, *Gedenkschrift van het Botercontolestation Zuidholland* bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan;

Dr. Ir. W. H. C. Knapp, *Botercontrôle in Nederland* (dissertatie 1927);

Dr. Ir. P. N. Boekel, *De zuivelexport van Nederland tot 1813* (dissertatie 1929).

Het verschijnen van deze publicaties bracht mij op de gedachte dat ik ongeveer 30 jaren geleden allerlei gegevens van historische aard betreffende de Nederlandse zuivelbereiding verzamelde, maar deze later, door drukke werkzaamheden, uit het oog verloor. Het gaf mij aanleiding de bewaarde stukken eens op te zoeken en na te gaan of zich daaronder wellicht een en ander bevond, dat nog niet gepubliceerd was en dat van betekenis geacht kon worden met het oog op de ontwikkelingsgang, die ons Zuivelbedrijf in de loop der jaren heeft doorgemaakt.

Toen dat laatste inderdaad het geval bleek te zijn besloot ik een en ander openbaar te maken door aan de Heer Redacteur van het Officiëel Orgaan van de F.N.Z. af en toe enige plaatsruimte te vragen.

Deel I.

De meeste lezers van deze regels weten natuurlijk, dat de gemeente Kampen een uitgebreid grondbezit van uitnemende hoedanigheid het hare kan noemen. In hoofdzaak bestaat het uit het z.g. Kampereiland (het eigenlijke Kampereiland, de Mandjeswaard en de Kattenwaard) en is ongeveer 2000 H.A. groot. Het spreekt vanzelf, dat bij zodanig omvangrijk en belangrijk grondbezit zich bij de intredende evolutie op landbouwgebied dezelfde vragen voordeden als elders n.l. het al of niet toelaatbare van het gebruik van kunstmeststoffen en de invloed van de fabriekmatige verwerking van de melk op de hoedanigheid van de toekomstige veestapel.

Er is een tijd geweest, dat in de pachtvoorwaarden voor de stadserven het gebruik van kunstmeststoffen, zonder speciale toestemming verboden was en nog in 1909 werden pogingen aangewend om in het pachtcontract voor de Kampereilander boeren de verplichting van het zelf botermaken op te nemen. Natuurlijk deden ook de belangen van de eigen botermarkt en die van de handelaren in boerenboter een duit in het zakje. Het

¹ In het hier onder geplaatste lijstje van *literatuur* over de historie van de Nederlandse zuivelindustrie ontbreekt nog het door de heer V.R.IJ. Croesen geschreven „*Geschiedenis van de ontwikkeling vd. Nederlandsche zuivelbereiding*” dit zou in 1932 als dissertatie verschijnen. (ZHN.)

heeft tot 1900 geduurd voor en aler de fabriekmatige verwerking van de melk op het Kampereiland toegestaan werd en ik acht de voorafgaande geschiedenis - als beeld van de moeilijkheden; die niet alleen daar, maar ook elders in de lande overwonnen moesten worden - van voldoende belang om er hier iets over te vertellen aan de hand van oudere stukken, die bewaard zijn gebleven.

De geschiedenis begint dan met een op verzoek door de heer Herman F. Bultman uit de Haarlemmermeer verstrekt advies, waarbij het stichten van kleine zuivelfabrieken te Kampen aanbevolen wordt. Een der raadsleden stelt naar aanleiding hiervan voor door een Raadscommissie een, aantal van dergelijke fabriekjes te laten bezoeken. Aanvankelijk staakten de stemmen over dit voorstel; later werd het verworpen.

Inmiddels komt verschillende malen in behandeling een aanvraag van een zekeren heer Anton A. van Vloten te Arnhem betreffende het verlenen van toestemming tot het oprichten van een roomboter- en kaasfabriek op het Kampereiland. Dit verzoek wordt nu eens zonder en dan weer met medewerking van pachters van stadserven gedaan, maar kan geen meerderheid in de Raad vinden. Onder de argumenten voor het *niet* inwilligen tref ik eenmaal o.m. aan vrees voor een knak van de Nieuwe Botermarkt en voorts de door de kuipers en neringdoenden aangevoerde bezwaren..

Nadat 28 januari 1890 voor het laatst in afwijzende zin op het verzoek van Vloten is beslist, deelt een der raadsleden, de heer Oudendijk (dezelfde, die destijds naar aanleiding van het advies-Bultman enkele fabriekjes wilde gaan bezichtigen) mee, dat 8 á 9 leden van de Raad voornemens zijn naar Leeuwarden te gaan tot het houden van een conferentie met deskundigen over boterfabrieken en dat het plan bestaat van daar uit de fabriek te Warga te gaan bezichtigen. Het is nu vooral het Verslag aan de Gemeenteraad omtrent deze reis naar Friesland, waarin merkwaardige gegevens te vinden zijn.

Dit Verslag is als afzonderlijk stuk verschenen en voorts afgedrukt in de Handelingen van de Raad van 1890, b1z. 142 - 149.

Op het perron in Leeuwarden wordt de Commissie reeds opgewacht door de heren Mr. P.A. Bergsma en J. de Jong, van welke laatste wordt verteld, dat het algemeen bekend is, dat hij de puikste boter aan de markt brengt en daarvoor niet alleen steeds de eerste keur krijgt, maar dikwijls nog hoger prijs, terwijl hij in het buitenland meermalen bekroond is. Door de vriendelijke bemoeiingen van de heer Bergsma werden de Heren ook in kennis gebracht met de heer Dr. van der Sande (bedoeld is natuurlijk Dr. van der Zande), consulent van de maatschappij van landbouw en veeteelt in Friesland.

Op de vraag, of de boter van de coöperatieve fabriek te Warga steeds goede prijzen bedong, of dat deze meer als inferieure kwaliteit werd aangemerkt, werd geantwoord:

„De boter van de fabriek te Warga is altijd, vanaf de in werking treding der fabriek, tot op heden, zeer gezocht; de boter maakt altijd de hoogste prijs, dikwijls nog enige gulden daarboven“.

Welke prijzen de deelhebbers in de fabriek maken, mocht de heer Bergsma als commissaris der Vereniging niet mededelen, maar toch strekte tot staving van het beweerde het volgende feit:

De Directeur der fabriek geniet jaarlijks 5 % van datgene wat de boter meer heeft opgebracht dan de hoogste markt, en is aan de Directeur over het afgelopen boekjaar daarvoor een niet onaardig sommetje uitbetaald.

De belangrijke vraag, of de boterfabrieken inderdaad ongunstig werkten op de vee-aanfok, werd bevestigend beantwoord, wanneer daarin niet oordeelkundig gehandeld werd. Daarom verdienen de coöperatieve fabrieken de voorkeur, daar deze dit bezwaar, zo niet geheel wegnemen, dan toch tot het geringste minimum kunnen terugbrengen; de boeren, die zelf beheerders der fabriek zijn, hebben het dan in hun eigen macht te zorgen, dat er een behoorlijke hoeveelheid karnemelk aanwezig en deze tegelijkertijd van goede kwaliteit zij en niet behoeft te worden aangelengd, om tot het gevorderde kwantum te komen.

Wat er in het Verslag omtrent de organisatie van de fabriek te Warga verteld wordt en omtrent een bezoek aan de inwerking zijnde fabriek te Warga en de op het ogenblik van het bezoek juist stop staande fabriek van de heer Wiersma, te Leeuwarderadeel, is in deze van ondergeschikte betekenis.

„Op de botermarkt (te Leeuwarden) werd met onderscheiden boterkopers kennis gemaakt, o.a. met een der voornaamste boterkopers uit Akkrum. Deze prees zeer de boter van de fabriek te Warga en de gehele inrichting aldaar. Wilde men in Kampen een fabriek op het eiland oprichten, dan moest de gemeente het met haar boeren coöperatief doen en niet op te kleine schaal; de exploitatiekosten waren toch dezelfde.”

Door de Commissie in kwestie wordt tenslotte aan de Raad voorgesteld, alvorens enig voorstel te doen met betrekking tot het oprichten van een coöperatieve zuivelfabriek op het Kampereiland, de heren Dr. van der Sande en Tigler Wijbrandi (Directeur van Warga) uit te nodigen tot een samenkomst en onderlinge bespreking met de leden van de Gemeenteraad en de pachters van de Eilander-erven.

De uitnodiging aan de heren van der Sande en Tigler Wijbrandi is inderdaad uitgegaan, maar in verband met de hooitijd uitgesteld en daarna niet meer tot uitvoering gekomen. Daarop wordt door de heren Wüste uit Amsterdam en D. Harmens uit Leeuwarden een bezoek aan Kampen gebracht.

In september 1890 volgt een advies van de Directeur van de Nederlandsche Maatschappij van Kaas- en Roomboterfabrieken met een uitnodiging de fabrieken der Maatschappij te komen bezichtigen. Voorts wordt in overweging gegeven van gemeentewege een fabriek te stichten, die de Maatschappij bereid is te exploiteren. Hierop wordt door de Raad afwijzend beslist.

Ongeveer tien jaren later wordt door de heren C. de Koek en H. Henny concessie gevraagd om een stoomzuivelfabriek op het Kampereiland te mogen oprichten. Sommige grootburgers van Kampen verzoeken de Raad hierop niet in te gaan; een aantal pachters betuigen sympathie met het ingediende verzoek. In de vergadering van 30 januari 1900 wordt in gunstige zin op het ingekomen verzoek beslist. In 1908 wordt de fabriek overgeschreven op naam van van Heels gecondenseerde Melkmaatschappij, die haar thans nog in werking houdt.²

V. R. IJ. C.

² Voor zoverre ik zelf niet over de nodige gegevens beschikte, heb ik deze, met welwillende tussenkomst van de heer Burgemeester van Kampen, ontvangen van de Heer Gemeentearchivaris aldaar. (Croesen)

Uit vroeger dagen - Deel II

Bron: Officiëel Orgaan 23 juli 1930 - nr. 30

Het spreekt wel haast vanzelf dat in de tijd toen de reputatie van de Nederlandse boter in het buitenland begon te tanen allerwegen nagedacht werd over de oorzaken daarvan en gepeinsd werd over middelen om het dreigende gevaar te keren. Een der uitingen daarvan kwam mij in handen in de vorm van een circulaire, die, onder dagtekening van 10 april. 1886 door de Voorzitter van het Hoofdbestuur der *Friesche Maatschappij van Landbouw*, de heer D. Fontein de Jong, verspreid werd. In de circulaire wordt o.m. het volgende gezegd:

„In de maand Januari jl. ontving ik een schrijven van den heer O.W. Reindersma te Ureterp, waarin hij een denkbeeld ontwikkelde, dat zijns inziens zou kunnen leiden tot verbetering van den boterhandel.

Hij stelde in dat schrijven voorop, dat alle handel is een zaak van vertrouwen, en dit vertrouwen ook den botermakers kon ten goede komen.

Daartoe zou iedere botermaker zijn naam op de boter en op het deksel van het vat moeten vermelden en wel zo, dat het niet zou kunnen worden uitgewischt of vernietigd. Verder de vaten dicht maken en verzegelen, zodat zij zonder bezwaar konden worden vervoerd. De verkoop diende dan aan een solied persoon of aan eene soliede firma te London te worden toevertrouwd.

Dit denkbeeld, gevoegd bij de vele andere, die in den laatsten tijd zijn uitgesproken, deed bij mij de vraag rijzen of het niet raadzaam zoude zijn dat de Friesche Maatschappij van Landbouw een merk deponeerde, in overeenstemming met de bepalingen der wet van 25 Mei 1880, Staatsblad No. 85, en dit merk ter beschikking stelde van hare leden, met inachtneming der noodige waarborgen en regelen.

In dien zin ontwierp ik een reglement, dat ik op aanraden van een paar vrienden aan het oordeel van Z.ex. den Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid onderwierp, speciaal met de vraag of het aan onze Maatschappij zou kunnen worden toegestaan zulk een merk namens haar te „deponeren”.

Met het aanbrenge van eenige wijzigingen in mijn overgelegd concept, ontving ik daarop een gunstig antwoord.

De bepalingen nu, regelende het gebruik van het handelsmerk, dat in het belang der boterbereiders door het Hoofdbestuur der Friesche Maatschappij van Landbouw is gedeponerd, overeenkomstig de wet van 23 Mei 1880 (Staats „blad No. 85) luiden als volgt:

Art. 1. De zuivelbereidende leden der Friesche Maatschappij van Landbouw, tevens houders van melkvee en als zodanig door de Afdeeling der Maatschappij. waartoe zij behooren erkend, brengen geen andere natuurboter in Friesche vaten in den handel dan voorzien van het handelsmerk, te dien einde door het Hoofdbestuur der Maatschappij, overeenkomstig de bepalingen der wet van 25 Mei 1880, Staatsblad No. 85, gedeponeerd.

Art. 2. Het merk wordt op de duigen van het vat en op het deksel bevestigd. Onder hetzelfde wordt duidelijk aangewezen van welk lid der Maatschappij het vat afkomstig is.

Art. 3. Ieder erkend lid kan in de eerste week der maand Mei over het door hem noodig geachte aantal stuks bij den Secretaris zijner afdeeling beschikken.

Deze worden hem op aanvraag gratis verstrekt.

Art. 4. Ten einde over een voldoende aantal te kunnen beschikken, worden jaarlijks voor den hier gemelden tijd door den Algemeenen Secretaris de verlangde stuks afgezonden.

Het aan den Algemeenen Secretaris op te geven bedrag geschiedt onder goedkeuring van zijn Voorzitter.

Art. 5. Wanneer het in den loop van het jaar blijkt, dat iemand te weinig stuks heeft ontvangen, of wanneer hij het recht eerst later heeft verkregen, mag de Secretaris hem het noodige aantal uitreiken na verkregen toestemming van zijn Voorzitter.

Houdt iemand binnentijds op, dan zendt hij of zijn erven de nog overige stuks aan den Secretaris terug.

Art. 6. Bij de jaarlijksche opgave wordt door den aanvrager opgegeven hoeveel stuks hij nog beschikbaar heeft.

Dit getal wordt van de oude rekening afgeschreven en op de nieuwe overgebracht.

Art. 7. De Secretaris der afdeeling maakt in de maand Mei een staat op van de namen der leden en van het aantal merken, dat ieder heeft noodig gehad.

Art. 8. Deze staat wordt door den Voorzitter der afdeeling vastgesteld en geteekend, in de eerstkomende vergadering medegedeeld en intusschen in afschrift in iedere burgerlijke gemeente ter inzage nedergelegd.

De Voorzitter bepaalt de plaats en geeft kennis van die nederlegging in de Mededeelingen en Berichten.

Art. 9. De Secretaris zendt binnen een maand na de vaststelling een afschrift van de lijst aan het Hoofdbestuur.

Art. 10. Indien het den Voorzitter voorkomt, of indien hem gegevens worden verstrekt, die het vermoeden wettigen dat door een der leden van het merk misbruik wordt gemaakt, kan hij aan eene Commissie van drie personen een onderzoek opdragen.

Blijkt uit dat onderzoek dat werkelijk dat lid zich aan misbruik heeft schuldig gemaakt, dan wordt door die Commissie een voorstel tot ontslag bij de afdeeling aangebracht.

Het ontslag kan op die voordracht worden verleend bij meerderheid van stemmen.

Art. 11. Hij, die ontslagen is, kan bij het Hoofdbestuur in beroep komen.

De Voorzitter van het Hoofdbestuur benoemt uit zijn midden eene Commissie van drie leden, die de zaak opnieuw onderzoekt. Zij geeft verslag van hare bevindingen in de eerstvolgende vergadering. Daarin wordt eene beslissing genomen, die voor alle partijen bindende is.

De kosten van dit onderzoek komen ten laste van den reclamant, als hij in het ongelijk blijft gesteld.

Tot zekerheid der betaling moet bij vooraf een bedrag storten, dat de Voorzitter noodig oordeelt.

Art. 12. Geschillen over de toepassing dezer bepalingen worden door de afdeelingsbesturen beslecht.

Van de daar gevallen beslissingen staat beroep open bij het Hoofdbestuur.

Art. 13. De kosten, die voor de uitvoering noodig zijn, worden door het Hoofdbestuur en door de afdeelingen gedragen, voor zover ieder er bij betrokken is.

Art. 14. Om de drie jaren wordt de lijst der erkende leden intijds nagegaan en de daarop voorkomenden, allen aan eene nieuwe ballotage onderworpen.

Door toevallige omstandigheden ben ik in het bezit van een cliché van het ontworpen handelsmerk; merkwaardigheidshalve wordt het hier afgedrukt.

Wij zien hier dus een voorloper van de huidige botercontrole, waarbij evenwel het gebruik van het merk niet gepaard ging met een goed doorgevoerde bedrijfscontrole een nauwkeurige hoekhouding van de gebezigde merken en zware geldstraffen bij eventueel misbruik van het merk.

Ik heb mij tot de heer J. van der Meer, de Secretaris van de Friesche Maatschappij van Landbouw gewend om te weten te komen hoe het met deze poging ten slotte gegaan is. Daaruit blijkt, dat men ook in Engeland bezig geweest is het Handelsmerk te deponeren, maar dat de zaak ten slotte geen doel heeft getroffen doordat van de Friesche boterbereidersleden der Maatschappij geen aanvragen voor het gebruik van het merk inkwamen. Blijkbaar was de nood nog niet hoog genoeg gestegen.

V. R. IJ. C.

Uit vroeger dagen - Deel III

Bron: Officieel Orgaan 13 aug. 1930 - nr. 33.

In de loop van het jaar 1891 werden in de Afdeling Hulst van *de Maatschappij tot bevordering van Landbouw en Veeteelt in Zeeland* door de heer *Marlet* een aantal voordrachten over zuivelbereiding gehouden en deze gaven aanleiding, dat een Commissie werd aangewezen om een onderzoek in te stellen naar de vraag of het wenselijk was een of meer *onderlinge* zuivelfabrieken op te richten. Het onderzoek werd opgedragen aan een Commissie, waarvan wijlen de eerste Voorzitter van de *Algemeenen Nederlandschen Zuivelbond*, de heer *K.J.A.G. baron Collot d'Escury*, Voorzitter was, terwijl als leden optraden de heren *F. Hombach*, *J.A. Pateer*, *F. de Koeijer* en *M.W. van Arethals*.

Na eerst met Dr. van der Zande, de Zuivelconsulent voor Friesland, over de zaak gecorrespondeerd te hebben, werd een bezoek gebracht aan verschillende fabrieken in Friesland en vervolgens een verslag aan de Afdeling Hulst van de Maatschappij tot bevordering van Landbouw en Veeteelt in Zeeland uitgebracht. Zowel de gevoerde briefwisseling als het Verslag van de reis naar Friesland liggen in brochurevorm voor mij en het lijkt mij èn om de zaak zelf èn om de persoon van de Voorzitter der Commissie interessant daaruit iets mede te delen.

In een schrijven van Dr. van der Zande van 6 juli 1891, aan wie men advies had gevraagd, werden allereerst verschillende inlichtingen gevraagd omtrent de toestand van de veehouderij en zuivelbereiding in Boschkapelle en omgeving.

Enkele der gevraagde inlichtingen herhaal ik hier, omdat het daarop gegeven antwoord mij belangrijk toeschijnt.

- * Ligt de kalftijd binnen een korte tijdsruimte of is ze over het gehele jaar verdeeld? Het antwoord daarop is: Hoewel de meeste koeien in het voorjaar kalven, geschiedt dit volstrekt niet bij uitsluiting en is de kalftijd over het gehele jaar verdeeld.
- * Welke prijzen worden in den laatsten tijd bij U voor de boter bedongen? Daarop worden de boterprijzen aan de markt te Hulst en die te Antwerpen vermeld. Deze luiden als volgt:

Boterprijzen (markt te Hulst).

Augustus	1890	per	KG.	1.20				
		f						
September	"	"	"	1.15	à	f. 1.20		
Oktober	"	"	"	1.29	á	" 1.10,	f. 1.--	
November	"	"	"	0.95	á	" 0.90		
December	"	"	"	1.10	à	" 1.17		
Januari	1891	"	"	1.07½	á	" 1.05		
Februari	"	"	"	1.05	á	" 1.10		
Maart	"	"	"	1.20				
April	"	"	"	1.10	á	" 1.20,	f. 1.-- ,	f. 0.95
Mei	"	"	"	0.85	á	" 0.90,	" 1.10,	" 1.--
Juni	"	"	"	0.90	á	" 0.85,	" 0.90,	" 0.95, f. 1.--
Juli	"	"	"	0.90	á	" 1.-- ,	" 0.95,	" 1.-- , " 1.10

Boterprijzen (markt Antwerpen, groothandel).

	1ste Vrijdag	2de Vrijdag	3de Vrijdag	4de Vrijdag
Januari				
Per ½ KG.	fr. 1.20 à 1.50	fr. 1.20 à 1.60	fr. 1.20 à 1.60	fr. 1.20 à 1.50
In vaatjes				
per KG.	fr. 2.90 à 3.-	fr. 2.56 à 2.90	fr. 2.60 à 2.65	fr. 2.70 à 2.80
Mei				
Per ½ kg	fr. 1.30 à 1.90	fr. 1.30 à 1.70	fr. 1.40 à 1.70	fr. 1.30 à 1.60
In vaatjes				
per KG.	fr. 2.50 à 2.75	fr. 2.20 à 2.40	fr. 2.60 à 2.70	fr. 2.10 à 2.20
Juni				
Per ½ KG.	fr. 1.20 à 1.40	fr. 1.20 à 1.50	fr. 1.20 à 1.50	fr. 1.20 à 1.40
In vaatjes				
per KG.	fr. 2.45 à 2.50	fr. 2.75	fr. 2.65 à 2.70	fr. 2.75 à 2.80

- * Hoeveel melk wordt er ongeveer gebruikt voor het maken van 1 kg boter in Uw streek ? Het antwoord daarop luidde: In de zomer gemiddeld 37-40 L. en in de winter 32-36 L.
- * Hoeveel melk kunt gij gemiddeld in de beste tijd van uwe melkkoeien verwachten ? Hierop wordt geantwoord door de cijfers te geven, welke de heer J. A. Pateer op grond van nauwkeurige metingen in liters per dag en per koe kreeg als het gemiddelde van 13 melkkoeien. Deze cijfers bedroegen op :

3 Januari	6 11/12 L.	6 Juli	8 ½ L.
26 Januari	7 5/11 L.	20 Juli	8 L.
4 Februari	4 4/7 L.	2 Aug.	8 2/3 L.
15 Februari	6 8/9 L.	14 Aug.	8 5/52 L.
3 Maart	9 7/9 L.	2 Sept.	7 1/3 L.
16 Maart	10 6/10 L.	15 Sept.	9 31/44 L.
1 April	9 5/10 L.	1 Oct.	6 19/44 L.
16 April	11 4/11 L.	15 Oct.	6 3/40 L.
1 Mei	9 4/13 L.	4 Nov.	5 3/8 L.
26 Mei	13 7/10 L.	16 Nov.	6 1/44 L.
5 Juni	13 6/10 L.	1 Dec.	5 5/6 L.
18 Juni	10 8/10 L.	18 Dec.	6 5/13 L.

Naar aanleiding van de ontvangen antwoorden komt Dr. van der Zande tot de gevolgtrekking, dat het aanbeveling verdient over te gaan tot het bouwen van een boterfabriek, die de melk van plm. 300 koeien kan verwerken. Bij een capaciteit van ongeveer 3000 L. per dag zouden de bouw- en inrichtingskosten omstreeks f. 10.000.- bedragen, zou volstaan kunnen worden met een stoommachine van 3 á 4 H.P., terwijl het personeel uit een man of drie zou moeten bestaan. De exploitatiekosten van zodanig boterfabriekje worden geraamd op f. 0.50 à f. 0.55 per 100 L. melk, terwijl het verschil in boterprijs tussen Hulst en Antwerpen reeds f. 0.53 per 100 L. uitmaakt, waarnaast dan nog komt de hogere boteropbrengst, die in de fabriek verwacht mag worden.

Dr. van der Zande zegt, dat in Friesland verschillende boterfabrieken van gelijke omvang voorkomen en geeft de raad daaraan een bezoek te brengen alvorens tot het bouwen van een fabriek te besluiten.

De Commissie brengt daarop een bezoek aan de boterfabrieken te Tzummarum,

Dongjum, Sexbierum, Achlum en Metslawier. Algemeen blijkt men zeer ingenomen met de opgerichte boterfabrieken en steeds blijkt de kwaliteit van de vervaardigde boter veel beter dan het aloude product van de boerderij. „*Dat die ingenomenheid zich in Friesland niet tot woorden bepaalt*” - aldus het rapport - „*blijkt uit het feit, dat in den loop van dit jaar weder een 12-tal nieuwe fabrieken opgericht zijn en daarvan, en dat is voor ons van veel belang, een 6-tal in streken, waar bouwland hoofdzaak is.*”

De Commissie komt tot de gevolgtrekking, dat oprichting van een onderlinge boterfabriek alleszins aanbeveling verdient en dat de raming van f. 10.000.- voor bouw en inrichting veilig als een maximum kan worden beschouwd. Men kan zelfs, naar de mening der Commissie, de aankoop van grond buiten rekening laten, voor plm. f. 8000.- gemakkelijk in de gehele inrichting voorzien. De fabrieken te Sexbierum en Tzummarum kostten weliswaar onderscheidenlijk f. 12.000.- en f. 10.500.-, maar daaronder is in de eerste plaats de aankoop van grond begrepen en in de tweede plaats zijn beide fabrieken, zij het dan ook op kleine schaal, op de kaasbereiding ingericht.

De fabriek te Dongjum, die voor 200 à 250 koeien kan dienen, kostte f. 9000.-; aan die fabriek is evenwel een graanmalerij verbonden. De fabrieken te Achlum en Metslawier kostten onderscheidenlijk f. 20.000.- en f. 16.000.-, maar beide zijn op groter schaal ingericht; die te Achlum is op 500 koeien berekend. Tegenover die hoge sommen staan de bedragen, benodigd voor de fabriek te Koudum (Grote Wiske) ad f. 6500.- en Garmerwoude ad f. 8000.-.

Het resultaat van het hier aangehaalde rapport is geweest, dat inderdaad te Kloosterzande een coöperatieve boterfabriek is tot stand gekomen, die evenwel veel later weer is opgeheven, doordat het houden van melkvee steeds verder ingekrompen werd.³

V. R. IJ. C.

³ Thans bestaat aldaar weer een coöperatieve roomboterfabriek in het oude gebouw der fabriek, waarvan hier sprake is. Deze fabriek verwerkt alleen de room van de melk die op de boerderijen van de leden gecentrifugeerd wordt. Voorzitter dezer fabriek is de heer H.A.A. baron Collot d'Escury, de jongste zoon van wijlen de heer K.J.A.G. baron Collot d'Escury, de eerste voorzitter van de F.N.Z. Red., O.O.

Ditmaal zal ik geen *bepaalde* historische feiten mededelen, maar iets vertellen omtrent gebeurtenissen, die mij van vroeger zijn bijgebleven. Daarmee bedoel ik niet, dat ik maar wat fantaseer. Integendeel heeft het onderstaande betrekking op werkelijk gebeurde dingen, maar ik acht het om begrijpelijke redenen minder gewenst een al te duidelijke aanwijzing te geven omtrent de plaats, waar een en ander geschiedde.

Er is wel eens afgegeven op de deskundigheid van de beheerders van de alleroudste boterfabriekjes in ons land. Men vergeet echter vooral niet, dat het hier ging om een geheel nieuw iets en ik wil beginnen met te zeggen, dat de meeste van die baanbrekers van de fabriekmatige zuivelbereiding kranig werk hebben geleverd en moeilijkheden hebben overwonnen, die men tegenwoordig niet meer bestaanbaar zou achten. Maar dat neemt niet weg, dat er wel eens hele gekke dingen plaats vonden en daarover wil ik nu iets vertellen.

Zo gebeurde het in een dorp in het Noorden des lands, dat tot het oprichten van een boterfabriekje besloten werd. Maanden lang was die oprichting het onderwerp van de gesprekken geweest en de tolgaarder, die lang gezagvoerder op een klein scheepje in de z.g. grote vaart was geweest en die zodoende wat meer van de wereld gezien had dan de meeste zijner dorpsgenoten, voerde daarbij een hoog woord. En toen de vraag onder de ogen gezien moest worden wie met de leiding van het fabriekje zou worden belast, stelde men in niemand zoveel vertrouwen als in de tolgaarder, met het gevolg, dat die de eerste beheerder werd.

En de uitkomsten bewezen weldra, dat de keuze nog zo slecht niet was geweest; de man bleek organisatievermogen te hebben en in staat te zijn moeilijkheden uit de weg te ruimen. Helaas kwam hij na korten tijd te overlijden en toen moest naar een opvolger gezocht worden. En nu komt het merkwaardige en haast ongelooflijke; de meerderheid van de deelgenoten redeneerde aldus: „Wij hebben een oud-scheepskapitein gehad, die ook oud-tolgaarder was; blijkbaar maakten die vroegere werkzaamheden hem geschikt voor beheerder van ons boterfabriekje; wij moeten dus weer een oud-kapitein, die een tol gepacht heeft, als beheerder aanstellen.”

En na enig zoeken vond men inderdaad iemand met de genoemde antecedenten en benoemde die als beheerder van de boterfabriek. Hoe die voldeed, weet ik niet meer, maar ik heb toch nimmer gehoord, dat men over een zekere vaartijd en over ervaring in het tolgaarderbedrijf dacht als eisen voor de benoembaarheid van directeur eener zuivelfabriek.

In een geheel andere streek wilde men ook een boterfabriekje oprichten, maar de grote moeilijkheid was alweer, wie zou met de leiding belast worden. Het moest iemand zijn, die goed met de pen kon omgaan en die ook verstand had van machines. Niemand voldeed aan die eisen beter dan de chef van het stationnetje van de lokaalspoorweg en daarom werd die niet alleen aangewezen, maar werd ook te zijner gerieve het boterfabriekje vlak tegenover het station gebouwd. Ook hier was het resultaat gunstig en de lokaalspoorwegmaatschappij had blijkbaar geen bezwaar tegen vereniging van de beide functies.

En de directeur van de boterfabriek regeerde met ijzeren hand, iets wat tegenover zijn leden in zekeren zin niet ongeschikt was, want zij hadden de gewoonte om over allerlei

kleinigheden met elkaar tot in het oneindige te kibbelen. Aan die ijzeren hand heb ik een hoogst merkwaardige herinnering. Tijdens een belangrijke verbouwing en uitbreiding kwam ik nog al eens kijken en ondervond daarbij als bezwaar, dat er zo weinig treinen liepen, zodat ik vaak heel lang moest wachten alvorens weer te kunnen vertrekken.

Toen ik daarover een opmerking maakte tegen de stationschefboterfabrieksdirecteur bepaalde hij eenvoudig, dat de trein, waarmee ik aankwam en die anders na tien minuten verder ging, best een kwartier op mij kon wachten. En toen wij eenmaal - na afloop van een bezoek aan de verbouwing - nog een glas bier gingen drinken in de nabij gelegen herberg en ik mij ongerust maakte over het wellicht vertrekken van de trein, merkte mijn veelzijdige vriend op „de machinist durft toch niet te vertrekken zolang ik het sein tot vertrekken niet gegeven heb”.

Voor een grotere melkinrichting en zuivelfabriek zou voor de eersten keer een directeur worden aangesteld. Een der bestuursleden had zich goed ingedacht in hetgeen van de onderneming in de toekomst vereist werd en daarbij leek hem orde en regelmaat met het oog op het op tijd afleveren van de melk in de huizen der afnemers van overwegend groot belang. En onder de indruk daarvan wist hij zijn medebestuurders er van te overtuigen, dat niemand zo geschikt voor de functie van directeur zijn kon als een oud-militair, met het gevolg, dat ook een gepensioneerd kapitein als zodanig werd aangewezen. Doordat deze spoedig na zijne benoeming ter ziele ging, zwijgt de geschiedenis over de resultaten van deze benoeming. Wel weet ik, dat ik er bij de keuze van een opvolger voor gepleit heb, dat militaire praktijk niet als eerste vereiste voor benoembaarheid gesteld werd.

Dat men in vroeger tijden wel eens opzag tegen het benoemen van een directeur uit een andere omgeving, die men dus niet van jongs af kende en die dan wellicht bovendien nog kundigheden bezat, welke in het dorp vreemd waren, moge uit het volgende blijken.

Toen er bij een coöperatie van vrij grote omvang een nieuwe directeur moest komen, betoogde een der bestuursleden dat hij vooral niet al te knap mocht zijn, want „*dan is hij ons te gauw de baas*”; een redenering, die bij een gedeelte der medebestuurders onverdeelde instemming vond. In een ander geval had ik er voor gepleit, dat men een directeur zou benoemen, die wat van talen geleerd had. En toen ik enige tijd later daaraan herinnerde, nadat iemand uit de omgeving, die nimmer taalonderwijs gehad had, benoemd was, hoorde ik, dat de onderwijzer van het dorp de nieuw-benoemde geleerd had in het Duitsch en het Fransch te zeggen en te schrijven „Ik vraag per vat van 50 kg zo veel gulden”. En meer talenkennis heb je heus niet nodig werd daar toen aan toegevoegd.

Dat de administratie der alleroudste boterfabriekjes wel eens te wensen overliet - althans naar meer moderne begrippen - moge blijken uit het volgende. Als zuivelconsulent stelde ik eens een onderzoek in naar de boterproductie in een jaar van de gezamenlijke zuivelfabriekjes in mijn ambtsgebied. En op mijn verzoek om inlichtingen kreeg ik van sommige zijden te horen: „dat kunnen wij onmogelijk zeggen, want wij rekenen iedere veertien dagen af”.

En toen ik daar wat nader op in ging bleek mij, dat niet alleen in mijn eigen ambtsgebied, maar ook in een naburige provincie veelvuldig de volgende handelwijze gevolgd werd. Na veertien dagen werden de in kas zijnde gelden over de melkleveranciers verdeeld en daarna de daarop betrekking hebbende aantekeningen verscheurd. Trouwens

deze laatste waren menigmaal gemaakt op een opengescheurde tabakszak of iets dergelijks, zodat ook de uitgaven voor administratiebehoefte tot het hoogst nodige beperkt werden.

Dit laatste brengt mij op de gedachte, dat er in Zwitserland - lang voor de tijd van de z.g. Rochdale-pioniers - reeds onderlinge kaasfabriekjes bestonden, waarbij de administratie van de hoeveelheid melk, door ieder van de leden geleverd, geschiedde met behulp van z.g. kerfstokken. Daartoe werd voor ieder lid een stok overlans in tweeën gespleten. De ene helft ontving een lid en de bijpassende helft werd in de administratie van de fabriek opgenomen. Bij iedere melklevering werden de beide helften tegen elkaar gelegd en door het aanbrengen van een kerf de geleverde hoeveelheid melk aangekend.

Trouwens die kerfstokken zijn ook bij ons te lande niet onbekend, getuige het thans nog van kracht zijnde artikel 1924 van ons Burgerlijk Wetboek, waarin bepaald wordt: „Kerfstokken, met hun dubbel overeenkomende, verdienen geloof tussen degenen, die gewoon zijn om de leverantiën, welke zij in het klein doen, of ontvangen, op dusdanige manier te bewijzen.”

Of ze ooit in de administratie van zuivelfabrieken gebezigd zijn, is mij evenwel onbekend. Mocht iemand daaromtrent iets weten mee te delen, dan houd ik mij gaarne aanbevolen of wellicht wil de redacteur van het Officiëel Orgaan daar dan wel enige plaatsruimte voor afstaan.

V. R. IJ. C.

Het was in het jaar 1911, dat ik er op de een of andere wijze (hoe dat geschiedde herinner, ik mij niet meer) achter kwam, dat door wijlen den heer A. G. Heineken Wzn., met behulp van de gegevens, waarover zijn firma⁴ beschikte, een studie was geschreven over de kaas- en boterhandel in de loop der laatste honderd jaren.

Op mijn verzoek om die studie te mogen inzien, werd mij geantwoord, dat er slechts één geschreven exemplaar van bestond, dat niet aan derden in handen gegeven kon worden, aangezien er ook verschillende familie-aangelegenheden in behandeld waren. De heer A. G. Heineken Jr. te Baarn was evenwel zo welwillend voor mij uit het geschrift in kwestie een uittreksel te maken met betrekking tot de kaas- en boterprijzen. En daarover wil ik ditmaal iets mededelen.

Aangezien de onder mijn berusting verkerende aantekeningen ongeveer 800 cijfers bevatten en het een niet te miskennen dorre lectuur zou worden, wanneer die achter elkaar werden vermeld, geef ik er de voorkeur aan hier dienaangaande het een en ander te vertellen. Zij, die zich voor studiedoeleinden e.d. voor de originele cijfers interesseren, verwijs ik naar het archief van de F.N.Z., waaraan ik ze na het schrijven van dit artikel heb afgestaan.

Het uittreksel vermeldt de laagste en hoogste prijzen per 100 kg van Edammer, Stolkse en Leidse kaas en per kg van boter. De meegedeelde prijzen zijn volgens de schrijver ontleend aan de inkoopboeken der firma en lopen, met enkele onderbrekingen, van 1796 tot 1905. De heer A. G. Heineken Jr. merkt bij het uittreksel op: „De laagste prijs was gewoonlijk die van hooikaas en met gebrek of ook wel *opruim* of slechte *afloopprijzen*. De hoogste prijs was meestal die der belegen kaas en wanneer de voorraad klein was.

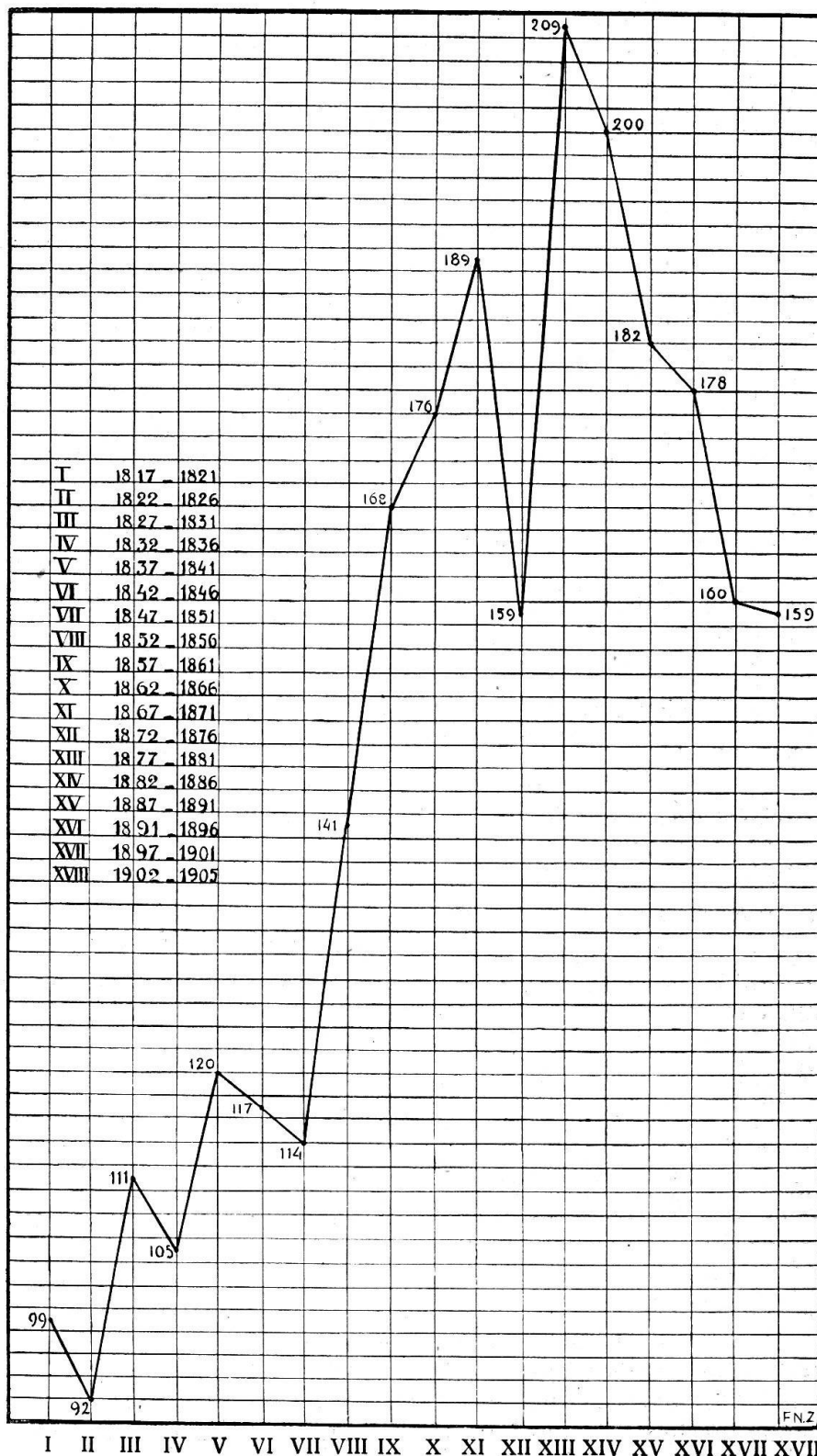
De laagste prijs van boter was gewoonlijk die van Braband, Friesland of Kampen en de hoogste steeds de oktober-notering der Delfsche boter.

Vermoedelijk zal het wel niet de beste Friesche en Kamper boter geweest zijn, die aangevoerd werd aan de markten waar de meermalen genoemde firma haar inkopen deed. In het algemeen komt het mij voor, dat een vergelijking tussen de hoogste en de laagste prijs in een bepaald jaar, onverschillig of het voor kaas dan wel voor boter geschiedt, weinig zin heeft, omdat die hoogste en laagste prijzen op ongelijksoortige waar betrekking hebben. Iets anders is het evenwel als men de hoogste prijzen van de achtereenvolgende jaren met elkaar vergelijkt, want dan gaat het in de onderscheiden jaren vermoedelijk telkenmale om hetzelfde soort van voortbrengsel (belegen Stolksche kaas, Delftsche boter, enz.).

Een tweede factor, die van invloed geweest kan zijn op de cijfers, is de volgende. De aard, kwaliteit en prijs van het ingekochte zullen vermoedelijk gestaan hebben onder de invloed van de eisen van de vaste cliëntèle van de bewuste firma en het is niet aan te nemen, dat die cliëntelen, noch hun speciale smaak of wensen in de loop van ruim honderd jaren onveranderd zijn gebleven.

In bijgaande grafische voorstellingen van de loop der boter en kaasprijzen heb ik telkens het gemiddelde genomen van toevallig hoge prijzen van een bepaalde partij wat te verminderen.

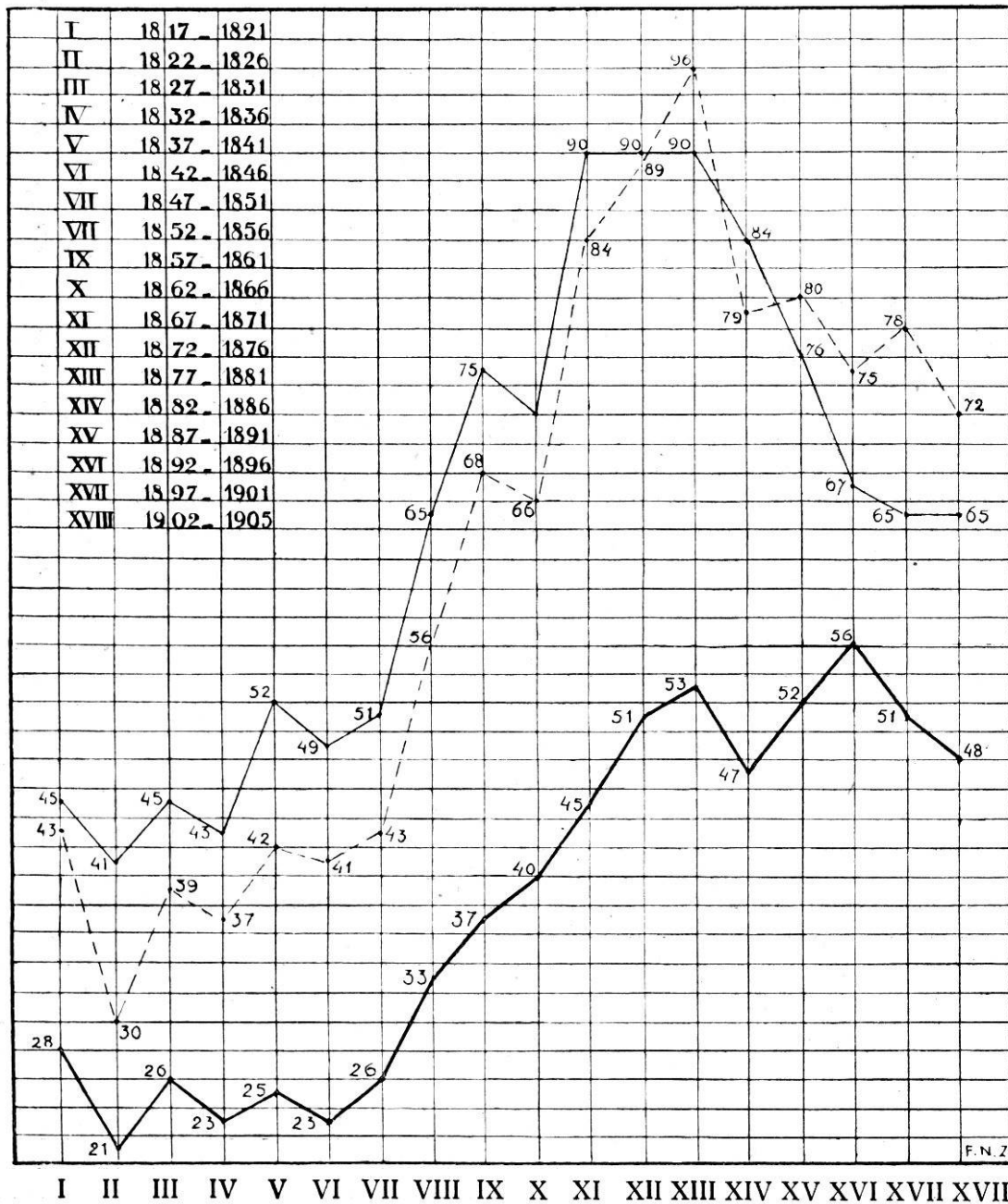
⁴ De firma Wed. A.G. Heineken en Zonen, vroeger te Amsterdam, thans te Bodegraven.

Graphische voorstelling van den loop der boterprijzen in centen per kg en telkens in gemiddelden van 5 jaren 1817—1905.

Opvallend is in de eerste plaats de overeenkomst, welke waarneembaar is in de lijnen voor de Edammer, de Stolksche en de Leidsche kaas, een overeenstemming, welke ook, zij het dan in mindere mate, waarneembaar is bij de lijn voor de boterprijzen. In het algemeen vertonen die lijnen het bekende beeld van het wel en wee van de Nederlandse

landbouw en zuivelbereiding in de loop van een eeuw. De vorige landbouwcrisis zette in omstreeks het jaar 1877 en duurde tot ongeveer het jaar 1895.

Graphische voorstelling van den loop der prijzen van

- Edammer kaas
- Stolksche kaas
- Leidsche kaas

guldens per 100 kg en telkens in gemiddelden van 5 jaren 1817 – 19

De aanvankelijk rijzende en dalende prijzen - voor boter, zowel als kaas - vertonen na de periode 1847 tot 1851 een voortdurende en sterke stijging, welke stand houdt tot de periode 1877 tot 1881, om daarna gedurende een groot aantal jaren scherp te dalen. Het minst is die daling merkbaar bij de prijzen van de Leidsche kaas.

Opvallend is voorts in het grafische overzicht, dat de prijzen van de Edammer kaas tot het einde van de periode 1872 tot 1876 hoger zijn dan die van de Stolksche kaas; daarna treedt de omgekeerde volgorde in, die aanvankelijk niet maar na enigen tijd blijvend verkregen wordt.

Bij de afzonderlijke jaren en de daarin gemaakte prijzen in het door mij bedoelde uittreksel zijn hier en daar aantekeningen gemaakt, waarvan ik de volgende hier meen te moeten herhalen.

Zo wordt bij het jaar 1854 de opmerking gemaakt, dat in dat jaar voor het eerst bij Stolksche kaas een inkoopprijs van f. 60.- per 100 kg werd, besteed, een omstandigheid, die in de volgende jaren zou ophouden een bijzonderheid te zijn. In volgende jaren toch komen inkooprijzen van Stolksche kaas van f. 66, 74, 80, 90, 95 en zelfs eenmaal van f. 110.- per 100 kg voor. Bij het jaar 1870 wordt vermeld. „*Tengevolge van het uitbreken van den oorlog daalden de prijzen, na aanvankelijke totale stagnatie van den handel, f 10.-. Gedurende de herfst herstelden zich de prijzen zo goed als geheel.*”

Naar alle waarschijnlijkheid zullen er in de boekhoudingen van verschillende firma's op het gebied van de boter- en kaashandel voor zover die boekhoudingen over een lange reeks van jaren lopen, nog wel interessante gegevens te vinden zijn. Mocht dat zo zijn, dan ware het gewenst, dat die op de een of andere wijze ter beschikking werden gesteld; wanneer het verwerken van die gegevens niet al te tijdrovend en eentonig mocht zijn, ben ik gaarne bereid daaraan mijn medewerking te verlenen.

V. R. IJ. C.

„Uit vroeger dagen” is een heel rekbaar begrip en zodoende gevoel ik vrijheid ook eens iets te vertellen uit een tijd, die ik zelf niet beleefd heb, maar die honderd jaren en meer achter ons ligt. Maar toch houdt het natuurlijk verband met „boter en kaas”.

Die beide producten zijn in de loop der tijden vaak middelen geweest, waardoor de landelijke, maar vooral de stedelijke Overheden aan de noodzakelijke gelden kwamen, n.l. door het heffen van accijns. En ook hebben zij meer dan eens aanleiding gegeven tot moord en doodslag. Feitelijk is daarover heel veel te vertellen; dat kan ook haast niet anders in een land als Nederland, dat samengesteld is uit verschillende delen, waar de kaas en de boter heel lang de meest belangrijke, zo niet de enigste voortbrengselen zijn geweest. Maar in het onderstaande zie men allerminst een poging om een vrij volledig overzicht te geven van hetgeen in deze vermeldenswaard is; ik deel slechts te hooi en te gras - om in het milieu van het onderwerp te blijven - het een en ander mede.

Ik begin dan met de opmerking, dat belastingen - onder allerlei namen en in allerlei vormen - al heel oud zijn; zij vloeien a.h.w. noodzakelijkerwijze voort uit de ontwikkelingsgang van de samenleving. Onder de belastingen, die in de loop der tijden geheven zijn, hebben de accijnzen steeds een bijzondere plaats ingenomen. Men heeft in accijnzen in het algemeen een binnenlandse belasting te zien, geheven op voorwerpen van verbruik. Zij schijnen niet tot de oudste vormen van belastingen te behoren, maar in de loop der tijden uit de *regten van Waag en Maat*, samenhangende met het *regt van IJk*, te zijn voortgekomen. (Of dit voor alle accijnzen opgaat is zeer de vraag).

En aangezien die rechten aanvankelijk toekwamen aan de *Landsheer* ontstonden er ook meer algemene accijnzen, hoewel het voornamelijk de stedelijke accijnzen waren, die tot ontwikkeling kwamen en „*zich allengs tot verre de voornaamste middelen der stad vormden*”. Merkwaardig is het te zien hoe in de z.g. grafelijke tijd de opvattingen omtrent de verschuldigdheid van belastingen totaal verschilden van heden ten dage. Ik vind dienaangaande o.m. aangetekend:

„*De sterke ontwikkeling der stedelijke accijnzen verdrong allengs geheel de oorspronkelijke stedelijke belasting: het gemeen schot, een verhooging boven het Grafelijk schot oorspronkelijk, volgens den Schotbrief geheven. De accijnzen op allerlei levensmiddelen werden daarbij voorgetrokken door de Vroedschappen, boven die belasting naar het vermogen: vooreerst, om de vreemdelingen die in het vertier en den handel deelden, door het verbruik tevens te doen bijdragen tot de gemeene belasting - ten andere, en hoofdzakelijk: om ook de allergeringste ingezetenen, die in geen schattingen bekend waren, de gemeene lasten te doen helpen dragen*”.

„*Intusschen gaven die talrijke, steeds zwaarder opgedreven accijnzen ook op de eerste levensbehoeften, ter invordering overgegeven aan de pachters, aanleiding allens tot een hevig verzet onder de smalle gemeente. Op onderscheiden plaatsen te 's-Gravenhage, Gouda, in vele steden van Zeeland, en het sterkst en het meest algemeen in Westfriesland, ontstond oproer bij de invoering. In de Westfriesche steden schaarde zich de menigte, tijdens de minderjarigheid van Philips den Schoon, onder Kaas- en Broodvaan, brak in woede los tegen de pachters en de stedelijke Regenten, en zette haren plundertogt voort tot in Haarlem en Leiden*”.

Deze opstand van plattelanders in Noord-Holland het z.g. Kaas- en Broodvolk, van 1491 tot 1493, gaf o.m. aanleiding tot het doden van de Schout van Haarlem, diens

broer en twee schepenen en het verbranden van de boeken der achterstallige belastingen; tot het plunderen en slopen van verschillende huizen en kastelen in en om Hoorn, Alkmaar, Haarlem, Leiden en Rotterdam. Het oproer werd gedempt onder aanvoering van Albrecht van Saksen en de in opstand gekomenen werden zeer streng gestraft.

Niettegenstaande de accijnzen op boter en kaas, waren de stedelijke Overheden er in het algemeen op uit de consumenten zo goed mogelijk te beschermen, vaak ten koste van de producenten. Men ziet, dat er, ook in dat opzicht, niets nieuws onder de zon is. Die bescherming sprak zich niet alleen uit in de bepalingen omtrent maat, gewicht en hoedanigheid; het recht van deling en medekoop; het verbod van voor- of tussenkoop; de lagere impost voor kopboter, enz., maar ook in de talrijke uitvoerverboden of wel in de prijszettingen, telkenmale als de prijzen door geringe productie of andere omstandigheden dreigden op te lopen.⁵

In het jaar 1624 kwamen verschillende ongeregeldheden voor als gevolg van het instellen van een belasting op de boter.

„Als in den jare 1624 door den swaren gedreigden Oorlog des Konings van Spanjen, de Heeren Staten der Vereenigde Landen, genoodsaekt waren, een nieuwe schattige den Gemeenten op te leggen, en daar toe, door gants Holland, d' Import van een gulden op ijder vierendeel boter ingestelt was, zijn er in verscheidene Steden, op den eersten dag der invoeringe, groote oproeren ontstaen, insonderheid tot Haarlem, alwaar het Graauw des pachters huis plonderde, en zou zich verder hebben uitgestrekt, ten ware, dat er vijf van de plonderaars ter neder geschooten, en eenige andere gewont hadden geweest. En hier 't Amsterdam raakten het Graauw ook niet weinig gaende, zodat het op den Dam, daar de Botermarkt als doende gehouden wierd, groote moettwilligheid begon aan te rechten, eerst met qualijk spreken, en daar na, met steenen op des Pachters Kantoor te werpen, zo dat 'er de glasen uit raakten, en de Pachters daarbinnen niet veilig konden zijn“.

Het bovenstaande - overgenomen uit Beschrijving der Stad Amsterdam door Casparus Commelin - geeft duidelijk te zien hoezeer de gemoederen door het invoeren van de boterimpost ontstemd waren. Merkwaardig is nog, dat terwijl het oproer te Amsterdam op den Dam gaande was, gelijktijdig een tweede opschudding plaats vond op de Nieuwe Markt, waarbij een oude vrouw, beschuldigd van toverij, op gruwelijke wijze verdronken werd. Aan deze samenloop van omstandigheden - waarbij „*duijsenden van Boeven*“ op de Nieuwe Markt bezig waren - wordt het door Commelin toegeschreven, dat het oproer tegen de Boter-pacht geen ernstiger vormen aannam.

Het is werkelijk vermakelijk het verhaal van het oproer tegen de Boter-Pacht en de wijze, waarop het door „*de Borgers, alleen met hun zijdgeweer en Bardesanen gewapent en onder 't geleide van eenige hunner Bevelhebberen*“ bedwongen werd, ter aangeduide plaatse, te lezen. En niet minder interessant is de beschrijving van het stedelijke oorlogje ter zake in Haarlem in de Beschrijving der Stad Haarlem door Th. Schrevelius, maar waar het hier slechts een vluchtig praatje geldt over dingen uit vroeger dagen, kan ik daarop hier niet te zeer ingaan.

Doch alvorens ditmaal te eindigen wil ik nog even op twee zeer merkwaardige feiten wijzen, die tevens een merkwaardig licht werpen op het streven in vroeger eeuwen om, met voorbijzien van allerlei andere belangen, de inkomsten van de Overheid te vergroten, hetzij ten koste van de Landbouw, hetzij door het duurder maken van de allereerste

⁵ Zie dienaangaande uitvoeriger in: Boekel, De Zuivelexport van Nederland tot 1813.

levensbehoeften.

Het eerste is medegedeeld in een stuk van het jaar 1687, dat als titel draagt „*Bewijs dat door de hooge belastingen hier te lande, op eenige coopmanschappen gestelt, den handel en vertier daarvan werd gediverteerd, en dat daerom d' uitgaende convoijlasten merkelyk behoorden te worden vermindert*”. Daarin wordt o.a. gezegd: „*Niets is hier te lande uijtgaende swaerder belast, als onse voornaemste landvrucht zijnde booter en kaas, en daar en is niets dat nae de constitutie van de teegenwoordige tijt, uijtgaende minder hoorde beswaert te zijn*”.

Dientengevolge was o.m. een achteruitgang in de uitvoer van kaas te constateren. In 1649 werd voor de uitvoer in Amsterdam aangegeven 1.605.303 pond *soetemelcks* en 3408 schippond (ad 300 pond) canter kaas, terwijl de overeenkomstige cijfers voor 1667 slechts 1.283.504 en 1265 en voor 1680 slechts 1.040.720 en 603 bedroegen.

En wat het tweede betreft, werd in een Rapport aan de Nationale Vergadering in 1798 becijferd, dat de gezamenlijke belastingen over de gehele '*Republiek der Vereenigde Nederlanden*' ongeveer 30 miljoen bedragen, waarvan niet minder dan 20 op de consumptie vielen en van die 20 ongeveer 11 op de zogenaamde vrijwillige consumptie en de overige 9 miljoen op voorwerpen van volstreckte behoefte.

V. R. IJ. C.

Uit vroeger dagen - VII.

Bron: Officiëel Orgaan 12 nov. 1930 - nr. 46

Het proces van de overgang van de boter- en kaasbereiding van de boerderij naar de zuivelfabriek heeft zich heden ten dage vrijwel voltrokken. Weliswaar wordt er nog steeds z.g. boerenboter en boerenkaas gemaakt - de kaas voornamelijk in bepaalde delen des lands en niet in alle soorten - maar de overwegende meerderheid van de Nederlandse zuivelproducten is toch uit zuivelfabrieken afkomstig.

Deze verandering in bedrijfsvorm ligt nog te dicht bij dan dat niet iedereen ten platte lande het weet, zij het dan ook van horen zeggen.

Het is vooral leerrijk te bedenken, dat dit proces zich aldus voltrokken heeft, niettegenstaande het aan waarschuwend stemmen niet ontbrak. Van allerlei zijden werd voorspeld, dat zo iets mis moest lopen. De vrouwen en meisjes, die door de fabriekmatige zuivelbereiding van een belangrijk deel van hun dagtaak ontheven werden, zouden tot allerlei onnutte, verderfelijke en kostbare tijdpasseringen komen.

En de veestapel, die opgefokt werd met de afgeroomde melk der zuivelfabrieken, zou ten gronde gaan. Wie daarvan iets naders wil weten leze eens de artikelen na van de hand van de heer *Tj. Kuperus*⁶ in het Officiëel Orgaan van den F.N.Z. van 24 juni en 1 juli 1907, welke artikelen in brochurevorm „Voor twintig jaren” door den Algemeen Nederlandschen- Zuivelbond werden uitgegeven.

Een aardig bewijs hoe zelfs vooraanstaande mensen een verkeerde kijk kunnen hebben is voor mij een uitspraak van niemand minder dan *Prof. Dr. Walhelm Fleischmann* in; „*Das Molkereiwesen*” in het jaar 1876, waar hij op bladzijde 706 schreef over de toekomstmogelijkheden van de centrifugale ontroming:

„*Bei allen Vortheilen, welche die Banützung der Centrifuge verspricht, glauba ich doch nicht, dasz der Umschwung, welche sie im praktischere Molkereibetrieb etwa hervorzubringen im Stande ast, ein so gewaltiger seinn wird wie sich denselben die lebhafteste Phantasie mancher Landwirte ausmalte...*”

En nog geen vijf en twintig jaren later moet *Fleischmann* vooraan gestaan hebben in de rij van hen, die zich over een zodanige uitspraak verwonderden.

Nadat de fabriekmatige bereidingswijze haar intrede gedaan had kwam ook de strijd over de bedrijfsvorm: **coöperatie of speculatie** en al ligt die tijd zeeveel dichter bij ons, toch zijn er in het hedendaagse bedrijf tientallen van personen werkzaam, die ook daarover alleen maar hebben horen spreken. Dat wil natuurlijk niet zeggen, dat de z.g. speculatieve bedrijfsvorm helemaal verdwenen is en evenmin, dat er geen concurrentie meer zou bestaan tussen beide systemen, maar wel, dat men grote gebieden in ons land kan aanwijzen, waar men tegenwoordig niet anders kent dan de coöperatieve boterfabriek.

Uit die dagen van strijd wil ik iets vertellen en dat wel ook vooral daarom, omdat de ontwikkelingsgang van het platteland in die tijd zo hoogst merkwaardig was, vooral in de **zandstreken**, waar zich toen een algehele verandering in het bedrijf voltrok en die enerzijds bijdroeg tot de ontwikkeling der fabriekmatige zuivelbereiding en anderzijds door de laatste in niet geringe mate gesteund werd. **En door de ontwikkeling van de**

⁶ *Tj. Kuperus (1866 - 1938) 1^e directeur Coöp. Zuivelbank te Leeuwarden vanaf 1912, daarvoor beheerder C.Z. Grouw. (Boek geluk blz. 183) (ZHN.)*

coöperatieve boterbereiding is ter degen meegewerkt tot de vrijmaking van het platteland.

Met name in vele **zandstreken** was in de loop der jaren de dorpskruidenier uitgegroeid tot een der machtigste in zijn omgeving. Door de aanvankelijke ondergeschikte betekenis van de melkveehouderij waren er geen botermarkten tot stand gekomen en de boter werd vrij algemeen afgeleverd in de winkel van de dorpskruidenier en daar geruild tegen winkelwaren. Of de hoedanigheid van de laatste altijd onberispelijk was durf ik niet beweren, maar het ruilmiddel, de boter, was het zeker niet. Men leze hierover vooral ook wat de heer *J.J.C. Amant* schrijft in het propagandageschrift no. 4 van *den F.N.Z.: 'Boterproductie en Boterhandel in het Zuiden'*.

Maar geleidelijk aan werd de hoedanigheid van de boter beter; de veehouderij werd, ook voor de zandstreken, van groter betekenis en daarmee kwam als van zelf grotere belangstelling in de boterbereiding. De zaken van de winkelier gingen goed; hij kreeg een grotere hoeveelheid handelswaar van betere kwaliteit en tegen met te hoge prijs. Daarbij kwam nog iets. Ongeveer in dezelfde tijd kwamen kunstmeststoffen in het gebruik, terwijl voorts uitbreiding van de veestapel behoefte aan krachtvoer meebracht.

De dorpswinkelier wierp zich op als leverancier, zowel van kunstmeststoffen als van het krachtvoer en deed dat in ruil voor de meerdere en betere boter, die geleverd kon worden. En toen de fabriekmatige zuivelbereiding ingang begon te vinden, waren het de dorpswinkeliers, die tot het stichten van zuivelfabriekjes overgingen en daar de melk van het vee van de boeren uit de omgeving ontvingen, in ruil voor af te nemen winkelwaren, kunstmeststoffen en krachtvoedermiddelen.

En de opkomst der zuivelfabrieken werkte weer de uitbreiding van de veestapel in de hand en die werd mogelijk gemaakt door het bestaan van kunstmeststoffen en de daardoor beter uitvoerbaar gemaakte ontginning. Zo was er wisselwerking aan alle kanten en ook menige winkelier profiteerde in niet geringe mate van de opbloei en verandering van het landbouwbedrijf. En doordat menige landbouwer niet over de contanten beschikte voor de uitbreiding en omzetting van zijn bedrijf, leende hij het daarvoor benodigde bij de winkelier.

Dat ging ook heel gemakkelijk. Als hij zijn boter afleverde en de waarde daarvan lager getaxeerd werd dan die van de winkelwaren, kunstmeststoffen en krachtvoeder, die hij wilde betrekken, dan werd het ontbrekende eenvoudig opgeschreven. Zo ontstonden langzamerhand vrij grote schulden bij de dorpswinkelier-boterfabrikant, maar zo ontstonden tevens de in menig deel van het Oosten van ons land voorkomende toestanden, waarbij de boeren zich niet meer vrij voelden om met hun boter of de melk van hun vee te doen wat zij het voordeligst achtten.

En toen eenmaal de coöperatie zowel op het gebied van de boterbereiding als op dat van de aankoop van voederartikelen en meststoffen haar intrede deed, had de particuliere handel een krachtig wapen in de handen om de voordringende nieuwigheden tegen te houden. Ik zal de laatste zijn om het iemand kwalijk te nemen, dat hij voor zijn eigen belang opkomt, maar de middelen, die daartoe aangewend werden waren niet altijd van hoogstaande aard. Dat men de boeren, die in de winkels kwamen allerlei afschrikwekkende verhalen over de coöperatie opdiste en daarvoor ten sterkste waarschuwde is te verdedigen en het had ook nog de goede zijde, dat daardoor eenzijdig ophemelen van de coöperatie te niet gedaan werd.

Maar ik kan mij een geval herinneren, waarbij de dorpswinkelier, die de kentekenende naam van „de God van X." droeg, bezitter was van drie boterfabriekjes en die, toen er een lezing over coöperatie in zijn omgeving gehouden zou worden, voor de deur van zijn woning stond, gewapend met papier en potlood, om op te tekenen wie van zijn onderdanen naar de lezing ging. En het gevolg was, dat van menige afwezige getuigd werd, dat hij vast van plan geweest was te komen, maar dat hij niet gedurfd had.

En toen in diezelfde streek de pogingen om te komen tot een coöperatieve boterfabriek doorgezet werden, bleek het spoedig, dat alles op een grote mislukking zou uitlopen wanneer niet tevens een coöperatieve spaar- en voorschotbank en een coöperatieve aankoopvereniging werden opgericht. Alleen zó kon men beginnen met een kern van meer vooruitstrevende boeren, die door het bestuur van het boerenbankje enig krediet werden waardig gekeurd.

Dat deze toestanden niet alleen voorkwamen in een deel van Overijssel, waar ik door omstandigheden beter bekend ben, maar ook elders, moge blijken, uit de volgende aanhaling uit het Rapport van de Landbouw-Commissie van 1886, luidende:

„Een tweede misbruik van het crediet, niet minder bedenkelijk dan het eerste en niet minder verbreid, is het koopen van benooidgheden, veevoeder, huishoudelijke artikelen, zaaikoren bij de winkeliers in rekening-courant. Deze winkeliers werden de geregelde afnemers van de boeren, in het bijzonder van boter en eieren, doch ook van tarwe en aardappelen en kaas, in enkele streken ook van tabak. De rekening wordt niet geregeld afgesloten, noch behoorlijk rente gerekend, doch het eind is, dat de landbouwer volkomen afhankelijk wordt. Hij verkoopt tegen lage prijzen en koopt tegen hooge. Bovendien is hij gedwongen zich met mindere qualiteit tevreden te stellen.

De afhankelijkheid der landbouwers van hunne winkeliers is echter niet alleen onmiddellijk nadeelig, zij werkt ook indirect zeer verkeerd. In verschillende verslagen (het rapport der Commissie is opgebouwd uit de verslagen uit 96 typegemeenten) wordt er op gewezen, dat alle coöperatie onmogelijk is zoolang deze betrekkingen voortduren. Alle pogingen stuiten af op het verzet der kruideniers".

En in een ander geval verschenen op een lezing over coöperatieve boterbereiding plotseling twee particuliere zuivelfabrikanten uit een geheel ander gedeelte des lands om de aanwezigen te wijzen op het ongewenste om de bestaande toestanden te veranderen.

Er werd in het begin van deze eeuw in menige streek een verbitterde strijd van belangen gestreden, niet met heftige woorden, die ook elders doorklonken, maar met grote taaiheid en vaak met aanzienlijke offers van weerszijden.

Uit die strijd is de coöperatie zegevierend te voorschijn gekomen en doordat men er zo voor had moeten vechten, waren de verkeerde kanten er dikwijls aardig afgeschaafd. Maar nu die coöperatie om zo te zeggen, in kalmer water is geraakt, is het gevaar niet denkbeeldig, dat allerlei verkeerde uitwassen aangroeien. En zij, die op dergelijke verkeerdheden wijzen worden vaak uitgelachen als mensen, die alleen oog hebben voor theoretische bezwaren en niet voor de noodzakelijkheden, waartoe de praktijk dringt.

Laat men toch vooral niet doof zijn voor de waarschuwendende stem van hen, die andere toestanden gekend hebben en laat men vooral niet te gauw zeggen, dat een grondbeginsel opzij gezet moet worden omdat de praktijk zulks eist. Ook de praktijk heeft, vooral in de laatste jaren, menigmaal blijk gegeven zich te kunnen aanpassen bij bepaalde

toestanden, die geheel anders waren dan de mensen van de praktijk zeiden dat zij waren en altijd zouden blijven.

V. R. IJ. C.

Uit vroeger dagen - VIII.

Bron Officiëel Orgaan 26 nov. 1930 - nr. 48

Voor de moderne zuivelbereiders, die in staat zijn het vetgehalte te bepalen van de melk en van de afvalproducten: afgeroomde melk en karnemelk en die - dank zij een verbeterde techniek - de scherpte van ontroming en het behoorlijk uitkarnen van de room vrijwel in de hand hebben, is de *hoegrootheid* van de boteropbrengst niet meer een zaak, waarover veel geredeneerd wordt, maar een, die eenvoudig door berekening wordt vastgesteld.

En als de theoretisch berekende hoeveelheid sterk afwijkt van het in de praktijk verkregene, dan weet men, dat er bij de bereiding een fout begaan is en wordt die fout zo spoedig mogelijk en zonder veel moeite opgespoord.

Zo eenvoudig is het niet altijd geweest. Een eenvoudige en nauwkeurige methode ter bepaling van het vetgehalte van de melk, afgeroomde melk en karnemelk was een veertigtal jaren geleden nog allerminst bekend en het kunnen beheersen van de temperatuur tijdens het zuren en karnen liet ook menigmaal heel veel te wensen over.

Voorals was dat het geval in de streken, die niet van oudsher de zuivelbereiding als voornaamste onderdeel van het landbouwbedrijf gekend hadden. De gelegenheid voor het bewaren van de melk en de room en voor het zuren van de grondstoffen voor de boterbereiding was daar doorgaans heel primitief en zelfs het gebruik van een thermometer wordt in het verslag van de Landbouwcommissie van 1886 voor verschillende streken als een zeldzaam voorkomende vooruitgang aangemerkt.

Dat het karnen onder die omstandigheden, voornamelijk in het heetst van de zomer en in de koude wintermaanden met grote moeilijkheden gepaard ging, zal duidelijk zijn. Het verschijnsel van de z.g. betoverde karn, waarbij het karnsel wel schuimde, maar er zich geen boter vormde, behoorde niet tot de uitzonderingen en talloos zijn de geneesmiddelen, die daartegen bekend waren. Ik laat nu maar de vaak niet onvermakelijke raadgevingen van bijgelovigen aard onbesproken en eveneens de talloze kwakzalversmiddelen, die van verschillende kanten en tegen behoorlijke prijzen als onfeilbaar werden aangeprezen.

Maar een der meest fatale dingen voor een behoorlijke boteropbrengst en een goede hoedanigheid was het toevoegen van grote hoeveelheden water - en dat soms van bedenkelijke kwaliteit - aan het karnsel. Ja, zelfs plaatste men in de winter menigmaal ketels met kokend water midden in de karn, goot grote hoeveelheden kokend water in het karnsel of plaatste de karn met de onwillige inhoud enige tijd vlak voor het open haardvuur. En wie wel eens in de winter onder de schouw voor zo'n haardvuur in een ouderwetse boerderij in het Oosten van ons land gezeten heeft, weet, dat het daar aardig kan schroeien.

Dat de kwaliteit van de boter zodoende niet prima was en er vaak witte stukjes (gestolde kaasstof) in aangetroffen werden en ook, dat de boteropbrengst zodoende niet zo hoog mogelijk was, behoeft zeker wel niet nader betoogd te worden.

Trouwens niet alleen in het Oosten van het land, maar ook in de streken, waar de zuivelbereiding van oudsher inheems was, sukkelde men in het koude jaargetijde wel met een te koude karn en ook daar wendde men het middel van kokend water aan om de karn af te krijgen. Dit blijkt m.i. duidelijk uit het feit, dat in oude geschriften van „puistige boter" wordt gesproken, iets waaronder niets anders dan de bovengenoemde „boter met

witte stukjes" bedoeld kan worden.

Ik vond dienaangaande een aardig bericht in de Beschrijving *der Stad Leijden* door *Frans van Mieris*, waaruit tevens de goede(?) zorg van de stedelijke Overheid volgt voor de verpleegden in het gasthuis. Het bedoelde bericht luidt:

„De Regeerders der Stad het gemelde verdrag ten voordeelen van het Gasthuis verkreegen of bemiddeld hebbende, begunstigten dat huis ook op andere wijzen met voorrechten, gelijk ik in de oude geschreevene keuren van het midden der vijftiende eeuw vinde; namelijk, dat zij de verbeurd verklaarde varkens, die op de straten, kerkhoven of vesten weidende bevonden wierden, met den Schout half deelden: ook de stukken booter, die te ligt ter mark kwamen, of van puistige boter, wanneer de verkooper, of verkoopster, geen stroowisje op 't hoofd hadt, alsmede alle eedwaaren, op de markt afgekeurd, wierden ten voordeele van het Gasthuis Verklaard.“

Misschien zou men dat middel van het *stroowischje* wel als aanhangsel van onze bondsboterkeuringen kunnen invoeren. Het zou een tweesnijdend zwaard zijn; als de kwaliteit slecht was, zouden er veel *stroowischjes* nodig zijn, de vraag naar stro dus stijgen en de stroprijs eveneens.

Maar ter zake. Het behoeft wel niet gezegd te worden, dat waar de omstandigheden waren als hiervoor beschreven, de vraag hoeveel boter uit een bepaalde hoeveelheid melk gemaakt kon worden, er een was, waarover meer geredetwist werd, dan tegenwoordig nog wel denkbaar is.

In dit verband is het merkwaardig, dat in de „Landbouw-Courant” van 1866 de volgende vraag voorkomt: *„Hoeveel kunnen melk heeft men noodig, om een Ned. Pd. boter te karnen?”* Als toelichting wordt bij deze vraag gezegd: *„Dit is een vraag, die ieder veehouder kan beantwoorden, maar die antwoorden zullen stellig uit onderscheiden oorden zéér uit elkaar loopen, hetzij dat het aan de bewerking, hetzij dat het aan het land ligt, of wel aan de soort van vee. Wanneer men dat eens uit de onderscheiden streken aan de Landbouw-Courant opgaf - mij dunkt de Redacteur zou daarvoor zijn kolommen wel voor een klein gedeelte willen openen. Zou men dan daarvoor niet een stap verder komen om het gebrekkige, dat vele melkerijen nog aankleeft, gedeeltelijk te leeren kennen, om 't daarna te kunnen wegnemen ?”*

De redactie beval beantwoording van de gestelde vraag natuurlijk in een onderschrift aan, maar het waarlijk povere resultaat was, dat slechts twee personen een antwoord gaven, n.l. de heren Wm. Grenfell te Hezenberg, Hattem en D.J. Kuperus te Oosterlittens. De eerste blijkt proefnemingen ter zake gedaan te hebben met dieren van verschillend soort. Hij noemt de volgende getallen :

Bij koeien, in Gelderland en Overijssel aangekocht, van verschillenden ouderdom 34 à 35.

Bij Durhamvee, ook van verschillende leeftijd 28 à 30. Bij het Alderney-ras 18 à 20.

Bij inlands vee en met Durham gekruist inlands vee 34. Bij uitsluitend gekruist inlands vee (maal Durham) 32. Een en ander schijnt betrekking te hebben op het voorjaar van 1866.

De heer *Kuperus* zegt, dat men op de Friesche klei gewoonlijk 37 rekent, terwijl onder gunstige omstandigheden 31 voldoende is.

Deze gegevens zijn voor mij aanleiding geweest om eens na te gaan wat ik omtrent de

boteropbrengst bij ons vee uit vroeger dagen aangetekend vond. In de eerste plaats is mijn oogst bitter schraal - waarbij ik gaarne toegeef, dat ik niet stelselmatig alle literatuur over landbouw en veehouderij heb doorgezocht - en voorts zijn de opgaven niet altijd erg nauwkeurig en ook somtijds kennelijk onjuist.

In „*de Staat van den Landbouw*” vind ik bij het jaar 1810 aangetekend: „*Men rekent in Utrecht van 10 mengelen melk één pond en 25 lood boter te kunnen maken.*” Wanneer ik dit omzet in onze hedendaagse maten en gewichten (1 mengel= 2 L.) dan wijst dit op een boteropbrengst van 3.12½ kilo uit 100 L. melk of 32 L. melk per kilo boter.

In 1870 hield de heer *H. Pasma* - ik meen uit Oosterlittens - een lezing over: „*Wat wij uit roometers kunnen leeren.*” Aangezien het mengelmoes van Friesch en Nederlands, waarin de schrijver zijne mededelingen deed, voor mij onbegrijpelijk was, heb ik voor de ontcijfering de hulp van *Prof. Ir. B. van der Burg* te Wageningen ingeroepen. Uit de mededelingen van *Pasma* volgt dan, dat er in de meimaand voor 1 kilo boter 40 L. melk nodig waren, d.i. 2½ kilo boter per 100 L. melk, terwijl die cijfers in het najaar luiden 30 L. melk voor 1 kilo boter of 3.33 kilo boter uit 100 L. melk.

In het Leerboek der Zuivelbereiding van *Dr. Vitus Bruinsma* uit Leeuwarden, uitgegeven in 1881, wordt o.m. het volgende gezegd: „*In ons land evenwel is de gemiddelde productie niet hooger dan 2½ kilo boter per 100 kilo melk, terwijl men slechts zelden hiervan meer dan 3 kilo verkrijgt.*” Deze mededeling zal wel steunen op gegevens uit de praktijk en dat zal ook wel het geval zijn, waar *J. Rinke Borger* in zijn in 1883 uitgegeven '*Practisch leesboek over Zuivelbereiding*' zegt: „*dat de boteropbrengst per 100 L. melk bij een vetgehalte van 3½ % drie en een half kilo bedraagt en bij een vetgehalte van 2.9 % twee en negen tiende kilo.*”

In „*Zuivelbereiding*”, een boekje geschreven door den heer *A. Kars* in 1888, wordt o.m. gezegd: „*Gemiddeld bedraagt zij 12 % (hier wordt bedoeld de roomlaag in de cremometer). Gemiddeld levert de 12% room slechts 4½% vet, zodat 100 kilo melk 4½ kilo boter geven.*” Het komt mij voor, dat waar hier van „gemiddeld” gesproken wordt, deze opgave onmogelijk op deugdelijke waarneming in de praktijk kan berusten.

In het vroeger door mij meegedeelde rapport over de oprichting van een zuivelfabriek in de omgeving van Hulst wordt gezegd, dat men daar voor 1 kilo boter rekent nodig te hebben, in den zomer 37-40 L. melk en in de winter 32-36 L.

Plaats ik alle hier voor meegedeelde gegevens onder elkaar, dan krijg ik het volgende overzichtje, dat - zelfs in zijn onvolmaaktheid - pleit voor de vooruitgang in de veehouderij en de techniek van de boterbereiding.

			Aantal L / kilo voor 1 kilo bo- ter	Kilo boter uit 100 L
Staat van	den Landbouw, Utrecht		32	3.12 ½
Pasma	Friesch vee.....	meimaand	40	2.50
		najaar	30	3.33
Grenfell	Inlandsch vee uit Gelderland en Overijssel...		34 à 35	2.90
Kuperus.	Friesch vee onder gewone omstan- digheden...		37	2.70
	Idem onder zeer gunstige omstan- digheden....		31	3.23
Hulst	(omgeving van)	's-zomers	37 à 40	2.60
		's-winters	32 á 36	2.94
Dr. Vitus	Bruinsma.Onder gewone omstand- igheden..		40	2.50
	hoogstens		33.3	3.00
Rinkes	Borger bij 3½ % vet.....		28.5	3.50
	bij 2.9 % vet.....		34.4	2.90
Kars.	Gemiddeld bij 4 ½ % vet.....		22.2	4.50
Heden ten	dage bij 3 ½ % vet.....		26.3	3.79 ½

V. R. IJ. C.

Het was een dorp in het Oosten van ons land, waar de mensen van onderscheiden richtingen steeds eendrachtig met elkaar omgingen. Zelfs de pastoor, de dominee en de rabbi kwamen bij elkaar op bezoek en het had er alle schijn van, dat een in partijen uiteenvallen van de gezamenlijke dorpsbewoners daar welhaast tot de onmogelijkheden gerekend moest worden.

En daar kwamen nu op eenmaal een paar dorpsgenoten met het voorbeeld van wat elders gelukt was: een coöperatieve boterfabriek, voor den dag en daarmee was de eendracht in het vredige dorp voor goed naar de maan. En daaraan was de coöperatie, waarbij men toch als vanzelf aan „*samenwerking*” denkt en die toch het „*allen voor één en één voor allen*” in haar vaandel schrijft, schuld.

Maar gelukkig ging het niet over de vraag: „*al of niet een boterfabriek*” en ook niet over: „*al of niet een coöperatie*”, maar het ging over iets, dat in aller ogen veel belangrijker was en wel: „*de plaats van de aanstaande coöperatie*”.

Er deed zich dan wel ook een fatale omstandigheid in het dorp voor. Het strekte zich over een zekere afstand aan twee zijden van een straatweg uit en nu bevond er zich in het midden van het, dorp een tol. En nu wilden de aanstaande coöperators - zullen wij ze met een goed Hollands woord niet liever „samenwerkers” noemen - voor zoverre zij in het ene gedeelte van het dorp woonden, de fabriek aan deze zijde van de tol hebben, terwijl de bewoners van het andere dorpsgedeelte voor het bouwen aan gene zijde van de tol waren.

Want niemand voelde er wat voor om bij het dagelijks vervoer van de melk naar het fabriekje telkens tol te betalen. En ieder vond natuurlijk, dat de leden van de andere partij dat behoorden te doen. En daarvoor had men over en weer argumenten - en niet zuinig ook.

Woonden niet aan deze zijde van de tol meer veehouders dan aan gene zijde en hielden die niet heel wat meer melkvee ?

Zeg daar nu maar eens wat steekhoudends tegen !

Maar dat was best toevertrouwd aan de tegenpartij en spoedig deed het verhaal de ronde, dat het toch twee boeren, die aan gene zijde van de tol woonden waren, die het eerst op de gedachte van een coöperatieve boterfabriek gekomen waren. Als zij hadden kunnen bevroeden, dat men zo dwaas zou zijn de fabriek aan deze zijde van de tol op te richten, dan zouden zij er zeker niet over begonnen zijn.

En dan, 't was waar, dat aan deze zijde van de tol meer vee gehouden werd, maar als men nu eens niet op het aantal stuks vee lette, maar op de melkgift, dan was het nog te bezien waar de meeste melk vandaan zou komen.

Dat laatste argument griefde de tegenpartij heel diep. „*Hun vee minder puik*”, wat verbeeldde die andere kanters zich wel. Als de winkelier, waar de boter steeds tegen winkelwaren geruild werd, maar eens open wou spreken, dan zou men spoedig weten, waar de beste boter vandaan kwam en waar dus het beste land lag.

En alsof dat alles nog niet genoeg was om de mensen tegen elkaar in het harnas te jagen, werd op eenmaal de toekomst nog meer verduisterd door het netelige vraagstuk wie wel in het Bestuur van de aanstaande coöperatieve boterfabriek gekozen zouden moeten worden.

En in het vredige dorp, waar men elkaar steeds min of meer als gelijken had beschouwd, al ging men dan ook op Zondag naar verschillende kerken, laaiden op eenmaal partij-zucht en partijhaat hoog op.

Mensen, die van buitenaf in het geval gehaald werden, stelden voor de fabriek te plaatsen, waar die het beste en voordeligste gebouwd zou kunnen worden, te trachten een schikking te treffen met de tolgaarder over de te betalen tolgelden en deze dan te nemen ten laste van de fabriek.

Maar zo eenvoudig was de zaak niet op te lossen. **Het zou een mooie boel worden als die coöperatie alles maar gelijk maakte, dan was het - schrikbeeld vooral van die dagen - zo iets als het socialisme. Dan maar liever geen coöperatieve boterfabriek.**

Maar toen kwam er iemand van de sterkste, althans talrijkste partij, op een schitterend denkbeeld, waardoor de mensen aan de andere zijde van de tol helemaal buiten de zaak gehouden zouden kunnen worden. En dat schitterende denkbeeld - o nooit volprezen menselijk vernuft! - was: „*wij richten aan onze zijde van den tol een iets kleiner fabriekje heelemaal voor ons zelven op*”. Dat was een vondst en een ogenblik stond de tegenpartij beduusd te kijken. Totdat ook zij hunnerzijds tot zodanig besluit kwamen.

En toen verrees er aan iedere zijde van de tol, op betrekkelijk korte afstand van elkaar, een handkrachtboterfabriekje, ieder met een eigen bestuur natuurlijk. Alle pogingen om de mensen het dwaze daarvan te doen inzien mislukte en wat het ergste was, er werd een geest van tweedracht door gevoed, die werkelijk betreurenswaardig was. Want tot overmaat van ramp werd enkele jaren later de tol opgeheven, zodat de onmiddellijke aanleiding voor het in standhouden van twee fabriekjes vervallen was.

Maar de vete was inmiddels zó ingeroest, dat er van toenadering geen sprake meer was en zo pronkte het kleine dorp X., waar een stoomzuivelfabriekje van matige omvang op haar plaats geweest zou zijn, jarenlang met twee kleine handkrachtfabriekjes, die vlak naast elkaar gelegen waren en die beide slechts een gebrekkige poging waren om de melk uit de omgeving fabriekmatig te verwerken.

Het hier verhaalde gebeurde ruim dertig jaren geleden. Het is mij niet bekend of de moederen sedert tot rust zijn gekomen en een betere geest van coöperatie over de mensen vaardig is geworden. Voor ongeveer twintig jaren was dat nog niet het geval.

V. R. IJ. C.

Uit vroeger dagen - Deel X

Bron: Officiëel Orgaan 1 april 1931 - nr 13

Bij de ontwikkeling van de fabriekmatige boterbereiding hier te lande hebben, althans in een gedeelte van ons land, de handkrachtbedrijfjes een niet onbelangrijke rol gespeeld. Met name geldt dit voor de lichtere gronden in het Zuiden en Oosten des lands, zoals in de provincie **Drenthe**, in Twente, in de Achterhoek van Gelderland, in Limburg en in het Oostelijk deel van Noordbrabant.

Er is zelfs een tijd geweest, dat het aantal handkracht-boterfabriekjes daar zó talrijk was, dat als men de belangrijkheid van de boterbereiding voor de onderscheiden delen des land was gaan afmeten naar het aantal inrichtingen voor fabriekmatige boterbereiding o.m. de provincie Noord-Brabant een goede kans gemaakt zou hebben als een der belangrijkste centra te worden aangemerkt. Ook in de provincie Limburg was het aantal bijzonder groot; ik herinner mij nog eens in het begin van deze eeuw te Roermond een Algemene Vergadering van de '*Zuid-Nederlandschen Zuivelbond*' te hebben meegeemaakt, waarbij het voorlezen van de presentielijst, om vast te stellen, welke leden tegenwoordig waren, geruime tijd in beslag nam.

Die handkrachtfabriekjes werkten bijna alle op coöperatieven grondslag. Zij hebben ongetwijfeld hun betekenis gehad. In de eerste plaats waren zij voor de minder kapitaalcrachtige streken het middel om zonder grote uitgaven en zonder veel risico met de fabriekmatige boterbereiding te kunnen beginnen, terwijl daardoor in de tweede plaats in die streken de boterbereiding vaak in handen van de boeren bleef en niet overging in die van particulieren ondernemer. Dat er later, o.a. van de zijde van vele zuivelconsulenten, ijverig voor gepleit is die handkrachtfabriekjes te veranderen in of samen te voegen tot door stoomkracht gedreven bedrijfjes of bedrijven, houdt verband met de verder gaande ontwikkeling der fabriekmatige zuivelbereiding en met nieuwere inzichten op het gebied der wetenschappelijke boterbereiding, maar de handkrachtbedrijfjes zijn een tijd lang erg in zwang geweest en zij hebben een onmisbare schakel gevormd in de ontwikkeling der boterbereiding op de lichtere gronden.

Bij de boeren van dertig jaren geleden, die nog weinig gewend waren aan het doen van grotere uitgaven, vooral niet voor een gezamenlijk belang, vielen zij in de zandstreken erg in de smaak. Bij een sollicitatie als zuivelconsulent (in 1899) bleek mij dat heel duidelijk. Een der leden van de z.g. zuivelcommissie deelde mij toen mede, dat ik een goede kans zou maken om benoemd te worden als ik een middel wist om de *bacteries* in de melk dood te maken zonder dat daarvoor stoom nodig was. Voor mijn part kon je wel een man krijgen om een paar uur met een stok in de melk rond te slaan: dan zullen die beesten tóch wel kapot gaan. Dan kunnen wij ons fabriekje voor onze eigen omgeving behouden en dan behoeven wij geen geld uit te geven voor duurdere stoomfabrieken, waarin ook mensen van elders wat te zeggen moeten hebben. En de meeste leden der z.g. zuivelcommissie waren het met die opvatting eens.

Ja, de handkracht-boterfabriekjes vielen danig in de smaak van de eenvoudige, maar niettemin vaak hoogstaande en degelijke boertjes van de zandstreken en de strijd om ze door stoomzuivelfabrieken te vervangen is vaak moeilijker geweest dan men zich nu zou kunnen voorstellen. De strijd heeft ook wel eens tot vermakelijke gebeurtenissen aanleiding gegeven. Met de bedoeling, daarover iets vast te leggen, vertel ik er het volgende van.

In een bepaald dorp, bijna anderhalf uur langs een straatweg gebouwd, waren op een ge-

geven ogenblik niet minder dan 14 handkracht-boterfabriekjes. Ieder fabriekje had een groot aantal bestuursleden en daarnaast nog een even groot aantal commissarissen. Wat de eigenlijke functie van die commissarissen was, ben ik vergeten, maar een feit is het, dat een groot deel van de leden dier 14 bedrijfjes daar tevens de een of de andere functie te vervullen hadden. Na heel lang praten had ik de besturen van een drietal fabriekjes overtuigd, dat er toch wel wat voor te zeggen was als zij gezamenlijk één stoomfabriekje inrichtten. Eindelijk was vastgesteld, dat ik op een bepaalden avond zou komen voor het houden van een lezing voor de gezamenlijke leden over de voordelen van het verwerken van de melk hunner koeien in één door stoom gedreven fabriek.

Ik hoopte reeds een bres te zullen schieten in een centrum van handkracht-boterbereiding, maar op de ochtend van de dag, waarop ik de lezing zou houden, kreeg ik een kort en bondig telegram van de voorzitter van een der besturen: „Kom van avond niet." En de volgenden dag hoorde ik, dat een groot aantal leden zich ongeveer als volgt hadden uitgelaten: „*Wij weten best wat wij moeten doen, daarvoor hebben wij die kerel niet nodig en als hij vanavond komt zullen wij hem op zijn d****r slaan.*" En aangezien het een zeer eigengereide bevolking was - de marechaussee's zijn er zelfs eenmaal formeel met de bevolking slaags geweest en hebben daarbij het onderspit gedolven - achtte men het beter mij maar de raad te geven thuis te blijven. Sedert heb ik vandaar nooit meer een uitnodiging gehad om mee te werken aan het omzetten van handkrachtfabriekjes in een stoombedrijf.

Ik zou meer verhalen kunnen, doen, waaruit blijken zou, dat het lang niet altijd gemakkelijk ging om het bestaande te veranderen. Uit een en ander volgt, dat de meermalen genoemde bedrijfsvorm er een tijd lang in geweest is en een rol gespeeld heeft in de ontwikkeling der boterbereiding.

Rapallo, 13 maart 1931.

V. R. IJ. C.

Het is een algemeen bekend feit, dat de eerste wet op de Coöperatieve Verenigingen aangenomen werd op een tijdstip toen er nog weinige van dergelijke verenigingen waren en wel in hoofdzaak verbruiksverenigingen. Het was in het jaar 1876 en de bedoeling was minder om wettelijk vast te leggen wat zich geleidelijk ontwikkeld had als wel om richting te geven bij de verdere ontwikkeling. Te verwonderen valt het dus niet, dat de bepalingen der wet minder goed pasten bij de zich later ontwikkelende productieve coöperatie en in een groot deel van het land, meer in het bijzonder in het Zuiden, werden de coöperatieve boterfabriekjes wel op onderlinge grondslag opgericht, echter niet overeenkomstig de bepalingen van de wet van 1876, maar van die van 1855.

En ook kwam het nog al eens voor, dat, daar waar de statuten de bedoeling hadden zich te richten naar de wet op de Coöperatieve Verenigingen, de bepalingen dier wet op zonderlinge wijze nageleefd werden. Onder meer was dat het geval met het in de wet voorgeschreven register en doordat dit niet steeds regelmatig werd bijgehouden is het bij het opheffen van een coöperatieve vereniging wel eens voorgekomen, dat de oprichters in het gedrang kwamen.

Een grote moeilijkheid ontstond eens toen bij een coöperatieve handkracht-boterfabriek de strijdvraag opgeworpen werd van het al of niet veranderen in stoomfabriek. Wie waren de stemgerechtigde leden? Het register zou dit uitmaken, maar toen een onderzoek ter zake ingesteld werd bleek er geen register overeenkomstig de bepalingen van de Wet op de Coöperatieve Verenigingen te bestaan.

De Penningmeester had bij het in werking treden van de vereniging gemeend, dat het voldoende was een gewoon schrift aan te schaffen en daarin te vermelden wie als lid toe- of uittraden. En aangezien vele leden-melkleveranciers, waaronder de Penningmeester, tegen verbouwing waren, beweerden zij, dat niemand gerechtigd was daartoe het besluit te nemen. Dan maar uittreden en een nieuwe fabriek bouwen, wilden de meer vooruitstrevende en zo ontstond een bron van ernstig meningsverschil tussen de dorpsgenoten.

De Zuivelconsulent werd geroepen om zijn mening in deze te zeggen en aangezien het betreffende dorp destijds niet aan een openbaar middel van vervoer lag, werd hij per rijtuig van het naaste spoorwegstation afgehaald. De rijtuigverhuurder was toevalligerwijze ook de Penningmeester van het handkracht-boterfabriekje en toen hij in de loop van het gesprek hoorde, dat de Zuivelconsulent wel voor verbouwing tot stoomfabriek gevoelde, weigerde hij, deze per rijtuig naar de trein terug te brengen. En het heeft heel wat overreding gekost om ten slotte in dat opzicht een meer humaan standpunt te bereiken. Trouwens de stoomfabriek is er ten slotte ook nog tot stand gekomen, doordat een paar fabrikanten uit de omgeving zich op zeer aannemelijke voorwaarden bereid verklaarden, als geldschietters op te treden.

Onder de oudere plattelands-notarissen waren er heel wat, die het wezen van een coöperatieve vereniging nooit hebben doorgrond en die zich bij het maken van statuten aan het denkbeeld ener naamloze vennootschap niet ten volle ontworstelen konden. Zo herinner ik mij statuten van een coöperatieve boterfabriek, waarbij de oprichters de leden waren, waarbij nieuwe leden slechts bij erfopvolging denkbaar waren en waarbij ieder ander alleen als melkleverancier kon worden toegelaten. Dat alles is nu natuurlijk geheel veranderd nu de verschillende provinciale Bonden van Coöperatieve Zuivel-

fabrieken model-statuten ontworpen hebben, die door de meeste leden aanvaard zijn.

Maar toch zou het mij niet verwonderen als hier en daar nog van die ouderwetse statuten van kracht gebleven waren, zij het dan ook, dat de praktijk tot heel andere gewoonten, dan het statutair voorgeschrevene, geleid heeft.

Lugano, 28 maart 1931.

V.R.IJ. C.

Reeds eerder heb ik het gehad over de ontwikkeling van de coöperatieve boterbereiding en de grote betekenis daarvan voor de zandstreken. Maar het proces is van te grote invloed geweest en heeft te diep ingegrepen in het plattelandsleven en wat nauw daarmee samenhangt om daarop nog niet eens terug te komen. En ik doe dat mede naar aanleiding van een artikel in een der februarinummers van het Officieel Orgaan van de hand van de heer *U. Kooistra* over „Concentratie in onze zuivelbedrijven." Daarin wordt zo juist gezegd: „De coöperatieve zuivelfabriek was een zuivere boerenzaak, weldra een middel tot steun in de benarde tijden en men zag er iets meer in dan alleen de fabriek, die de melk zo voordelig mogelijk moest verwerken.”

In het bijzonder het laatste heb ik ook zo dikwijls gevoeld als in de zandstreken, waar veehouderij en zuivelbereiding van belang begonnen te worden, de strijd tussen coöperatieve en particuliere fabriekmatige boterbereiding oplaaide. Het ging allerm minst uitsluitend om de vraag wie het voordeel van de fabriekmatige verwerking van de melk zou behalen, de gezamenlijke boeren of enkele particulieren, maar voor een heel groot deel ook om de vrijmaking van de boerenstand en om te doen zien, dat er in samenwerking een grote kracht school, waardoor verkregen kon worden wat voor de enkeling onbereikbaar was. De coöperatieve boterbereiding was het middel, waardoor een einde kwam aan de gedwongen winkelnering, talrijke stierhouderijen en later ook controleverenigingen kwamen daardoor tot stand, de mogelijkheden van onderling krediet en gemeenschappelijke aankoop van bedrijfsbenodigdheden kwamen er door in een ander licht, ontginning van kleine oppervlakten grond door keuterboertjes en het rendabel maken van die ontginningen door het daarop houden van een melkkoe werd iets bereikbaars en zodoende een nieuw hulpmiddel in de strijd om het bestaan.

En dan daarnaast de z.g. stalwedstrijden, die door verschillende coöperatieve boterfabriekjes door het uitloven van prijzen bevorderd werden. Het waren de eerste, bescheiden pogingen om te komen tot betere stalrichting (verandering van potstallen in grupstallen), waaruit de latere bouw bureaus van de landbouworganisaties zich ontwikkeld hebben.

Dat het bestuurslidmaatschap van een coöperatieve boterfabriek, van hoe weinig waarde dat ook in het oog van vele buitenstaanders moge geweest zijn, er toe heeft bijgedragen om deze instellingen en het daardoor gegeven voorbeeld te maken tot een middelpunt van belangstelling bij familieleden en bekenden, is een niet te miskennen of te onderschatten feit. Als de boer naar een bestuursvergadering ging of daar geweest was, dan werden de belangen van de gemeenschappelijke boterfabriek uit en ter na besproken in de familie- en vriendenkring. Vooral des avonds, gezeten om het haardvuur, deden moeder de vrouw, de volwassen, inwonende kinderen en de aanwezige familieleden en bekenden daaraan terdege mee en altijd droegen die samenspraken een hoogst ernstig karakter. Het was nog in de tijd toen de kleine riviertjes niet genormaliseerd waren en des winters heel dikwijls buiten hun oevers traden en hele oppervlakten land overstromden, zodat er soms maar bedenkelijk smalle paadjes overbleven om van het eens hoger gelegen punt naar het andere te gaan en dat zelfs in het van nature in het algemeen hoger gelegen Oostelijk gedeelte van ons land. En het was alsof die zo geïsoleerde, weliswaar niet gevaarlijke, maar toch ook niet opvrolijkende ligging van de boerderijen er toe bijdroeg om de stemming nu niet bepaald roekeloos te maken.

Over de invloed, die moeder de vrouw somtijds uitoefende herinner ik mij een komisch

geval, dat ik te merkwaardig vind om hier niet aan de vergetelheid te ontrukken, hoewel het niet als voorbeeld beschouwd mag worden van hoe het doorgaans toeging.

De bestuursvergadering van een vrij grote boterfabriek in het Oosten van ons land werd steeds des avonds op het kantoor van de fabriek gehouden en na afloop ging men dan nog even een kop koffie drinken in de woonkamer van het aangrenzende huis van de Directeur.

In de bestuursvergadering was besloten een nieuwe centrifuge aan te schaffen en vanzelf liep het gesprek nog over het genomen besluit bij het nuttigen van de koffie. Met open mond hoorde de vrouw van de Directeur van de gevallen beslissing en toen dat goed tot haar doorgedrongen was merkte zij krachtdadig op: „*Wat, verleden jaar een nieuwe karn en een nieuwe kneder en dit jaar nu weer een nieuwe centrifuge; dat loopt de spuigaten uit, daar kan niks van komen*”. En daarmee was over het besluit van de bestuursvergadering het veto uitgesproken en het heeft inderdaad een paar jaren geduurd eer er een nieuwe centrifuge aangeschaft werd. Tot zolang werkte men door met de oude Burmeister en Wain-centrifuge, die nog uit de oprichtingstijd afkomstig was.

Natuurlijk werd de mening van de vrouw van de directeur gedeeld door het merendeel van de wederhelften van de bestuursleden en zodoende wordt het begrijpelijker, dat er voorlopig geen uitvoering gegeven werd aan een eenmaal genomen bestuursbesluit.

Ja, bij de oprichting der coöperatieve boterfabrieken hebben de vrouwen niet altijd meegewerkt en dat voornamelijk in die gedeelten van de Oostelijke provinciën, waar de boterbereiding van oudsher wat meer betekenis had dan in de zandstreken. Daar was het gewoonte, dat de vrouw op de marktdag met de gemaakte boter ter markt ging. Wat er voor de boter gemaakt werd, was haar in de eerste plaats bekend en wat zij daarvan niet voor de huishouding nodig had en dus aan de baas afdroeg hing van haar inzichten af.

Maar van de coöperatieve boterfabriek werd de man lid en aan hem werd de opbrengst van de geleverde melk afgedragen. Zodoende werden van oudsher ingeburgerde gewoonten precies op hun kop gezet en dat ging heus niet overal, zonder enige strijd. Men begrijpe mij wel; ik beweer niet, dat de betreffende boerinnen over het algemeen de eigenschap van roekeloosheid moet worden toegeschreven, maar het ging nu eenmaal in zekere zin om een verandering in machtsverhoudingen en zoiets is nog nimmer zonder strijd geschied.

Maar hoe dit alles zij, achteraf is het doordringen van de coöperatieve boterbereiding algemeen in de lande een grote zegen geweest, waardoor heel wat goeds ook op aangrenzend terrein van het boerenbedrijf is tot stand gekomen en als men in de moeilijke dagen, die nu weer in het landbouwbedrijf heersen per saldo toch in hoofdzaak op eigen kracht blijft aangewezen om het hoofd boven water te houden, dan is het te hopen, dat men de lessen van vroeger zich zal herinneren en ernstig overwegen zal hoe langs de weg der samenwerking nog veel te verbeteren of althans beter te dragen valt. Maar dan moet men vooral ook om één les uit het verleden denken en dit is, dat met halve maatregelen weinig ofwel het tegendeel van succes te bereiken is.

Het mag hard zijn, dat men stelling moet nemen tegenover anderen uit de samenleving, door wie men persoonlijk nooit met opzet tegengewerkt is en het moge onverdraagzaam lijken, dat men weigert om samen te werken met beroepsgenoten, die een weifelend standpunt innemen en er de voorkeur aan geven de kat uit de boom te kijken, maar als het gaat om de eigen stand sterk te maken en zoveel mogelijk te behoeden voor onder-

gang, dan is iedere weifeling en zwakheid misdadig en dan dient men nimmer een haarbreed af te wijken van datgene wat het beste is om de coöperatie zo sterk mogelijk te maken.

Geen losse leveranciers of losse deelnemers, in de hoop, die mettertijd volledig voor de samenwerking te winnen, geen naar de ogen zien van personen, die men als mogelijke tegenstanders vreest, geen bekrompenheid tegenover de bestuursleden, die men zelf als vertrouwensmannen gekozen heeft, omdat niet ieder lid van de coöperatie van alles op de hoogte en in staat kan zijn om te oordelen over datgene, wat tot de taak van het Bestuur behoort en geen op louter goedigheid gebaseerd vertrouwen tegenover hen, die een verantwoordelijke positie in de coöperatie innemen maar van meet af een alleszins begrijpelijke en zakelijke contróle op hun handelingen.

's-Gravenhage, 16 juni 1931.

V. R. I J. C

Uit vroeger dagen – XIII.

Bron: Officieel Orgaan 29 juli 1931 - nr. 30

Velen van de enigszins ouderen, die geboren en getogen zijn in de meer welvarende streken van Groningen, Friesland, Holland en Zeeland, kennen de geïsoleerde ligging van het platteland in de zandstreken, nu ruim 30 jaren geleden en meer, niet en ook velen van de jongere generaties uit het Oosten en Zuid-Oosten van ons land zullen zich daarvan niet anders dan van horen zeggen enig begrip kunnen vormen. Vele van de thans bestaande wegen dateren van later en hetzelfde is het geval met allerlei openbare middelen van vervoer, zoals tramwegen en vooral autobussen.

Men leefde daar in de zandstreken, vooral in de minder gunstige jaargetijden, in bijna volslagen afzondering, ver van en vrijwel onberoerd door het grote wereldgebeuren. Het z.g. tijdperk van de gesloten familiehuishouding was er nog allerminst helemaal voorbij en menige kleine landbouwer was van alle markten thuis en deed niet alleen zijn landbouwwerk, maar verrichtte allerlei reparaties aan huis en hof en toebehoren zelf. Geld als ruilmiddel was er als regel schaars, want ieder bedrijfje voorzag voornamelijk in zijn eigen behoefte en had anderzijds niet veel producten om aan anderen af te staan. Geld werd dan ook vaak als iets bijzonders aangezien en een geldsom werd heel gauw als hoog beschouwd.

Dat bleef nog heel lang hangen en ik herinner er mij een aardig voorbeeld van toen in later jaren in een algemene vergadering van een coöperatieve boterfabriek eens werd voorgesteld de Directeur honderd gulden meer salaris te betalen. Dat werd vrij algemeen als een hoogst verkwistend iets beschouwd. Niet dat men over de Directeur niet tevreden was; daarover niet en als bewijs wilde de een hem wel zoveel eieren per jaar beloven en een tweede zoveel kippen en een derde weer wat anders, enz. en als men dan zou getracht hebben eens een eindrekening op te stellen, dan zou het gebleken zijn, dat al die toezeggingen, in geld uitgedrukt, veel meer betekenden dan honderd gulden.

Dat waren de tijden van de geïsoleerde ligging van het platteland in de zandstreken, toen de verbindingswegen nog alles te wensen overlieten. Hoe slecht die waren moge uit het volgende blijken.

Mijn collega, de Rijkslandbouwleraar (nu consulent geheten) en ik hadden de gewoonte er samen op uit te gaan en ieder een gedeelte van een lezingavond te spreken. Gingen wij dan naar een plaats in het Oosten van ons ambtsgebied, dan moesten wij daar doorgaans met een door een paard getrokken voertuig van het naaste spoorwegstation (vaak op een uur en meer afstand gelegen) naar toe gaan. In de eerste plaats konden wij alleen gaan per tweewielig wagentje, want een vierwielig voertuig spoorde niet in de diepe voren van de zandweg. En in die zandwegen waren vaak kuilen van ongeveer een meter, in de winter met water of sneeuw en modder gevuld. Een van ons zat dan naast de koetsier en de ander achter op het wagentje en eens op een avond, toen de maan juist even schuil gegaan was - want alleen bij lichte maan konden lezingen gehouden worden - bemerkten wij, toen wij enigen tijd geleden zo'n kuil gelukkig doorgekomen waren, dat er achter op het wagentje niemand meer zat. En toen hoorden wij ook, heel in de verte, mijn collega ons toeroepen, dat wij even moesten stilhouden.

Toen wij bij de Voorzitter van de Landbouwvereniging en ook van de boterfabriek aankwamen en ons avontuur vertelden, verzocht hij ons dat nu eens in de courant te zetten, opdat de Staten zouden kunnen lezen hoe slecht de weg toch wel was. Die Voorzitter, die tevens onderwijzer was, hield er een Zondagse en een door-de-weekse pruij op na

en als wij niet vroeger arriveerden dan verwacht was, droeg hij zijn Zondagse pruik, maar anders had hij zijn door-de-weekse hoofdbedekking nog op, die de schoolkinderen nu niet bepaald een idee van de heldenfiguren der oudheid zal hebben bijgebracht. Trouwens met zulke dingen hield hij zich niet bij het onderwijs op; dat beperkte zich vrijwel tot schrijven, lezen en rekenen.

In zulk een omgeving was de meester vaak half onderwijzer en half boer en zijn uitspraken hadden menigmaal de betekenis van een orakel in de ogen van ouderen zowel als van jongeren. En toen die onderwijzers eenmaal voor het landbouwonderwijs gewonnen waren en begonnen zich daarop toe te leggen, toen zij met eigen proefnemingen met kunstmest en met nieuwere roggevariëteiten begonnen en gingen ijveren voor de oprichting van coöperatieve boterfabriekjes, zij het dan soms ook in uiterst primitieven vorm, toen was er heel veel gewonnen en toen waren de poorten voor een moderniseren en rationaliseren van het landbouwbedrijf geopend.

De tegenwoordige dorps- en plattelands-onderwijzers nemen niet meer die overwegende plaats in, als hun collega's van een vroegere generatie, maar dat neemt toch niet weg, dat zij grote invloed op de jongeren hebben en dat zij door het geven van verstandig landbouwonderwijs heel veel kunnen bijdragen om de moeilijke jaren van thans dragelijker te maken, evenzo als zij het voor een heel groot deel zijn, die de eerste resultaten van de landbouwwetenschappelijke onderzoekingen hebben uitgedragen en tot gemeen goed gemaakt.

En in verband met het landbouwonderwijs hoop ik, dat „de betekenis van de coöperatie voor het platteland (ook dat van tegenwoordig) een heel belangrijk punt op het toekomstige leerprogramma zal uitmaken. Ik weet niet of die betekenis van de Landbouwcoöperatie bij ons landbouwonderwijs in al zijn vormen (van Hoger tot Lager) wel voldoende beseft wordt en of men bij die beoordeling van de landbouwcoöperatie niet wel eens te theoretisch is en te uitsluitend let op de mogelijkheid, dat de fouten, die ontegenzeggelijk bij enkele grotere coöperaties gemaakt worden, meer algemeen zouden kunnen worden, maar dat men daarnaast geen begrip heeft van de ontzaggelijke kracht, die er ontwikkeld wordt als op het platteland de afzonderlijke individuen zich door samenwerking sterk maken om te kunnen bereiken wat voor hen ieder afzonderlijk onbereikbaar is.

Juist voor een land als Nederland met zijn overwegend kleinbedrijf is coöperatie absoluut nodig bij de zich steeds uitbreidende wereldconcurrentie en het miskennen van de economische betekenis van de landbouwcoöperatie staat gelijk met het praten over dingen, waarvan men de grondslagen en de bouwstoffen niet kent. Van ganser harte hoop ik dan ook, dat er van de coöperaties op het gebied van de landbouw, die uit eigen ervaring de grote betekenis daarvan kennen, de drang zal uitgaan om bij ons landbouwonderwijs (in al zijn vormen) toch vooral de landbouwcoöperatie te behandelen en in het juiste licht te stellen, door niet alleen te wijzen op de mogelijkheden en *verkeerdheden*, waartoe coöperatie, in een verkeerde richting ontwikkeld, kan leiden, maar door de zegenrijke werking van de kleine coöperaties ten platte lande en hun a.h.w. aanpassen bij de van oudsher bestaande gemeenschapszin en hun als noodzakelijke aanvulling van het overwegende Nederlandse klein-landbouwbedrijf te doen uitkomen.

Zonder overdrijving geloof ik, dat de tegenwoordige moeilijkheden van de landbouw, die ondanks te waarden steun van Regeringswege, toch door eigen kracht voornamelijk overleefd zullen moeten worden, door verdere uitbouw van onze plattelands-

coöperatie, iets minder moeilijk zullen worden. Mogen velen dit inzien en willen bijdragen, om dat - ook door het landbouwonderwijs - ingang te doen vinden.

Ik geloof, dat ik onwillekeurig wat zwaar op de hand ben geworden en daardoor wat gekomen buiten het karakter van deze rubriek „Uit vroeger dagen". Daarom wil ik ten slotte een niet onvermakelijk geval verhalen, dat duidelijk demonstreert de van oudsher ten platte lande levenden gemeenschapszin. Het betreft hier een onderlinge veeverzekering, waarbij, als een koe dood ging, ieder van de medeleden een gedeelte van het gestorven beest kocht, om aldus de vergoeding voor de eigenaar van het gestorven beest bijeen te krijgen. Een dergelijke opzet was geen uitzondering, maar regel in de betreffende omgeving. Zoals meer gebeurt, het beest was gestorven op onbegrijpelijke wijze en *men* zeide algemeen, dat het nog best opgegeten kon worden. En aangezien de medeleden er allen een flinke hoeveelheid tegen lagen prijs van gekocht hadden en zij er dus eens behoorlijk van smullen konden, was de volgende dag vrijwel het gehele dorp en de omgeving ongesteld. Gelukkig niet ernstig. Waartoe gemeenschapszin al niet lijden kan, hoewel toch niemand hieruit afleiden zal, dat onderling hulpbetoon en samenwerking van voeten uit verkeerd is.

's-Gravenhage, 5 juli 1931.

V. R. IJ. C.

Reeds eerder heb ik er eens op gewezen, dat „uit vroeger dagen" een ruim begrip is, dat niet alleen betrekking behoeft te hebben op dingen, die ik zelf beleefd heb en ook dezer dagen kreeg ik enkele vermeldenswaardige dingen in handen, die ik, bij een engere opvatting van het opschrift, in deze rubriek onbesproken zou moeten laten.

In de eerste plaats kreeg ik in handen een, betrekkelijk weinig bekende, publicatie van *Mr. J. A. Drieling* over „*Bijdragen tot een vergelijkend overzicht van Nederlands Zeevaart en Handel*" en waarin, met betrekking tot de betekenis van onze zuivelbereiding, dingen gezegd worden, die de moeite waard zijn hier herhaald te worden. Het geschrift dagtekent uit het jaar 1829. Daaruit blijkt, dat gemiddeld over de jaren 1824 tot 1827 de meer-uitvoerwaarde van boter en kaas hebben bedragen per jaar bijna 13½ miljoen gulden. En dan wordt aan deze mededeling de volgende beschouwing vastgeknoopt: „*Welk eene verbazende som levert dit artikel van den nationaler landbouw aan onzen activen handel. De Nederlandsche boter en kaas is, uit hoofde van derzelver uitmuntende hoedanigheid, voor velen onzer naburen eene behoefte geworden, en deze behoefte verzekert ons een vertier, waardoor dit eigenaardig voortbrengsel van onzen grond, welks overvloed voor ons van weinig nut zoude zijn, eene der rijkste bronnen van uitvoer oplevert, die wij bezitten.*"

„*En deze bron van uitvoer is dubbel belangrijk, omdat zij aan veel minder wisselvalligheden is onderworpen, dan andere voortbrengselen van landbouw, en vooral ook, omdat wij daarin geene mededinging te duchten hebben; want, dat de Nederlandsche boter en kaas eene behoefte is geworden, onder anderen, voor de Engelschen, is zoo waar, dat niettegenstaande de hooge regten in Engeland op den invoer derzelve gesteld, deze invoer echter niet vermindert, en het ragt van uitvoer uit ons vaderland, hoe strijdig anders met de eerste beginselen der staathuishoudkunde, is blijven bestaan, omdat bij deszelfs afschaffing, Engeland zijne inkomende rechten in evenredigheid zoude hebben verhoogd, en hierdoor de Nederlandsche schatkist, zonder voordeel voor den handel, van een jaarlijksch inkomen van plus minus f. 200.000 zoude zijn verstoken geworden.*"

Bij de beoordeling van deze cijfers vergeet men niet, dat zij afkomstig zijn uit de tijd toen Nederland en België nog verenigd waren, hoewel ik niet geloof, dat de z.g. zuidelijke Nederlanden veel tot de meer- uitvoer hebben bijgedragen.

Het oordeel over de onmisbaarheid van onze zuivelproducten is in later jaren wel op harde wijze gelogenstraft en dit weegt te zwaarder, waar onze eigen achterlijkheid en neiging tot knoeien hiervan voor een goed deel de oorzaken zijn geweest.

Ofschoon in vroeger eeuwen de handel in buitenlandse zuivelproducten niet onbelangrijk schijnt geweest te zijn (verschillende, hier niet nader aan te duiden schrijvers, maken er althans gewag van) betekende die omstreeks 1824-1827 niet veel. In de Staat van de doorvoer wordt gemiddeld per jaar melding gemaakt van 400 pond eetbare boter en van 10.864 pond vreemde kaas, terwijl voor het jaar 1827 bovendien nog melding gemaakt wordt van een invoer voor een waarde van f. 1.200.- aan boter (smeer of bedorven). En ook in de Staten van invoer over de havens Amsterdam, Rotterdam en Antwerpen komen hoogst onbetekenende hoeveelheden boter en kaas voor.

In de tweede plaats is mij in handen gekomen een lijst van de gemiddelde maandelijksse boterprijs, uitgedrukt in guldens over de jaren 1852-1897, afkomstig van een landbouw-

er uit de omgeving van Zwolle, welke originele aantekeningen na deze publicatie in het archief van den F.N.Z. ondergebracht zullen worden. Het gebeurde in die tijd niet veel, dat een gewone landbouwer zich onledig hield met het bijhouden van dergelijke aantekeningen en daarom te meer lijkt het mij de moeite waard er hier melding van te maken en er iets uit mede te delen.

De aantekeningen zijn van de hand van de landbouwer *H.J. Sneb* en hebben natuurlijk betrekking op de prijzen van de Zwolse botermarkt. Zij zijn gegeven per vaatje van 20 kg. Wat de jaren betreft geven de prijzen natuurlijk dezelfde loop te zien, die er in het algemeen toen ten tijde in onze boterprijzen was, namelijk stijgende prijzen tot omstreeks het jaar 1881. Aangezien de cijfers van maand tot maand gegeven zijn blijkt duidelijk hoe groot het prijsverschil tussen de onderscheiden maanden was; als regel is de eenheidsprijs in mei (met vermoedelijk een grote productie) het laagst, maar er zijn ook uitzonderingen, die waarschijnlijk door de kwaliteit en andere invloeden veroorzaakt worden. Van enige invloed van de *Fransch-Duitschen oorlog* op de boterprijzen blijkt uit deze maandstatistiek niet, iets wat mij ook opgevallen is bij alle andere prijsstatistieken van zuivelproducten, welke de jaren 1870-1871 omvatten en mij onder de ogen gekomen zijn.

Nu ik toch aan het citeren ben van het werk van anderen, wil ik nog even iets mededelen, dat mede kan helpen om duidelijk te maken, dat er een periode geweest is, waarin de hierboven door *Mr. Drieling* genoemde onmisbaarheid van onze boter is verloren gegaan. Het komt voor in: „*Schets van de landhuishouding der Meijerij*” door *W.J.D. van Iterson*, geschreven in 1868 en vermeldt het volgende:

„*Boter vindt grooten aftrek naar Londen, werwaarts die van de kooplieden (tevens fabrikanten) ook gevoerd wordt, nadat, zooals men zegt, van 80 ponden boter 100 ponden zijn gemaakt. Men zegt, dat dit geschiedt door toevoeging en doorwerking van water, gom en andere, den fabrikant alleen bekende stoffen, waarvan mij alleen verklaard werd, dat zij stonken, zoodat de arbeiders bij dat 's nachts plaats vindend werk, den borrel niet mochten vergeten.*”

Gelukkig zijn die tijden thans weer geheel voorbij; ware dat niet het geval geweest, dan zou ik, al keur ik die handelingen onder alle omstandigheden natuurlijk ten sterkste af, toch geen vrijheid gevonden hebben meer ruchtbaarheid te geven aan datgene, wat door betrekkelijk weinigen tegen het algemene land's en veehoudersbelang gedaan werd.

's-Gravenhage, 10 juli 1931.

V. R. IJ. C.

Uit vroeger dagen - XV.

Bron: Officiëel Orgaan 14 okt. 1931 - nr. 41

De tijd, dat de bereiding van boter en kaas nog uitsluitend op de boerderij geschiedde, ligt voor de meeste onzer zóver achter ons, dat het wel lijkt alsof die overgang van de boerderij naar de fabriek in de grijze oudheid geschiedde. Zó erg is het evenwel niet, maar toch dagtekenen de eerste pogingen tot fabriekmatige verwerking van de melk van ongeveer een mensenleeftijd geleden.

Het was in de zestiger en zeventiger jaren van de negentiende eeuw, dat de klachten over de hoedanigheid en de onvervalstheid van onze boter veelvuldiger werden en ook dat men er enigszins naar ging luisteren, voornamelijk omdat die klachten zich weerspiegelden in de prijzen, die wij en anderen op de Londense markt (destijds het hoofdafzetgebied voor onze zuivel) konden maken. De concurrentie van andere landen, die vroeger als mededingers niet in aanmerking kwamen, begon gevaarlijke afmetingen aan te nemen. Er werd geklaagd over de achterlijkheid van onze boter- en kaasmakers, die niet op de hoogte van hun tijd gebleven waren en geen acht sloegen op de vorderingen van de wetenschap op hun gebied.

Denemarken in de eerste plaats en voorts o.m. ook Frankrijk deden ons ernstig concurrentie aan wat betreft de boter en vanuit Amerika werden steeds grotere hoeveelheden van een uniform product naar Engeland gezonden. En toen het meer algemeen bekend werd, dat men in Amerika de kaas fabriekmatig verwerkte, althans de melk van meer dan een boerderij in een gemeenschappelijke inrichting verkaasde, ontstond hier te lande bij sommigen de neiging om daarin na te volgen. Het is wel merkwaardig, dat men in het begin van de zeventiger jaren hier te lande met betrekking tot de concurrentie van Amerika alleen oog had voor het feit, dat er met een zo te zeggen nieuw product geconcurrereerd werd en dat men moest gaan proberen datzelfde product hier te vervaardigen.

Als zodanig moeten de eerste z.g. kaasfabrieken bij ons te lande dan ook worden opgevat en niet als pogingen om het oude product door fabriekmatige verwerking van de melk meer in de smaak van het kopende publiek te doen vallen.

Het verwerken van de melk van meer dan een boerderij in eenzelfde inrichting tot kaas is in Amerika reeds heel oud. Reeds in 1849 schijnen Zwitsers daartoe pogingen te hebben aangewend, evenwel met weinig succes, maar in 1852 gelukte dat beter aan een zekeren *Williams* en van die tijd dagtekent de opkomst van de Amerikaanse fabriekmatige kaasbereiding.

En toen men in de oorlog van de Noordelijke tegen de Zuidelijke Staten van Noord-Amerika de waarde van **kaas als gemakkelijk vervoerbaar voedingsmiddel** had leren kennen was de toekomst van de Amerikaanse fabriekmatige kaasbereiding verzekerd. De uitbreiding ging heel snel en op de Engelse markten merkte men weldra de resultaten daarvan. En al het de hoedanigheid van het Amerikaanse product aanvankelijk nog te wensen over, dat verbeterde betrekkelijk spoedig, terwijl de Amerikaanse kaas, bijv. tegenover ons Goudsche product het voordeel had van uniformiteit.

The Royal Agricultural Society in Engeland vond weldra aanleiding in het Amerikaanse succes om een studiereis naar de nieuwe wereld te doen maken en het resultaat was, dat in Engeland o.m. te Derby en te Longford fabrieken werden opgericht naar Amerikaans voorbeeld. En vanuit Engeland sloeg de beweging over naar ons land en in 1870 werd, voor zover ik heb kunnen nagaan, de **oudste kaasfabriek** hier te lande, te **Broek-in-Waterland**, ingericht.

In een advertentie in de Purmerender Courant van 20 oktober 1872 wordt deze kaasfabriek, ingericht om de melk van 500 koeien op Amerikaanse wijze tot kaas te verwerken en sedert twee jaren met het meeste succes gewerkt hebbende, te koop aangeboden. Doordat deze fabriek toen in handen kwam van iemand, die spoedig daarop failliet ging, kwam aan dit bedrijf een einde.

In 1871 werden te **Waddinxveen** voor rekening van de kaashandelaar *Wernink* te Gouda en te **Anna Paulowna** door de heren *Wezelenburg* en van *Gijtenbeek* kaasfabrieken naar Amerikaans model opgericht. Van Waddinxveen vind ik vermeld, dat de melk van 300 koeien verwerkt werd, dat men 9½ Liter melk nodig had voor een kilogram kaas en dat de kazen ongeveer 25 kg het stuk wogen en in niets te onderscheiden waren van de Engelse Cheddar kazen. Ook in Anna Paulowna werd Amerikaanse en Engelsche kaas gemaakt; het product schijnt aanvankelijk vooral naar Ned. Oost-Indië gezonden te zijn.

De resultaten te Anna Paulowna waren verre van schitterend en in 1875 werd het bedrijf stop gezet. Hoe het met de fabriek te Waddinxveen gegaan is weet ik niet; alleen is na enigen tijd de fabriek in handen van den heer *J. v.d. Breggen*, die er vooral Derby-kaas maakt. Dit schijnt jarenlang goed gegaan te zijn. In 1872 zijn verschillende pogingen tot het oprichten van kaasfabrieken gedaan. Zo werden zowel te Zaandam als te Bodegraven zodanige inrichtingen opgericht, die evenwel na een kort bestaan weer verdwenen. Ook werd door *W. Sluis* en *P. Stuit* aan de Volgerweg te Purmerend een kaasfabriek geopend, maar het is mij niet gelukt te weten te komen wat daarvan is terecht gekomen. *)

Ook kwam in hetzelfde jaar **de eerste onderlinge** kaasfabriek en wel te **Wieringerwaard** tot stand. Zij werd opgericht door een twintigtal veehouders, waarbij later nog een vijftal zich voegde. Ook daar werd aanvankelijk kaas in Amerikaans en Engels model gemaakt en het resultaat was zodanig, dat men tegen het einde van 1875 er ernstig over dacht de zaak stop te zetten. Maar toen besloot een tiental van bovengenoemde veehouders het nog eens te proberen, maar ditmaal met de bereiding van het oude Noord-Hollandsche product, Edammer kaas. Voor het tijdvak van 1 februari 1876 tot 31 januari 1877 kregen zij de fabriek, twee arbeiderswoningen, het kaaspakhuis en een varkensboet alsmede de gereedschappen in gebruik zonder huur te behoeven te betalen, maar met de verplichting om de fabriek op te schilderen, fabriek en werktuigen goed te onderhouden en de erfpacht en de assurantiepenningen voor het vaste en losse goed te zullen betalen.

Men begon vol goeden moed met de melk van ongeveer 110 koeien. Vanaf het begin tot 22 juni 1876 en van 12 september tot 30 december 1876 werd de avondmelk door de deelnemers thuis te romen gezet en de volgenden morgen gelijktijdig en vermengd met de ongeroomde ochtendmelk aan de fabriek geleverd. Van 23 juni tot en met 11 september 1876 werd de melk tweemaal per dag verkaasd.

Aan de deelnemers kon van 10 maart tot 29 april 4½ cent, van 30 april tot 3 juni 5 cent, van 4 juni tot 29 juli 4 cent, van 30 juni tot 30 december 5 cent per kg melk uitbetaald worden. Door de leiders van het bedrijf wordt erkend, dat deze cijfers lager zijn dan die, welke vermoedelijk op de boerderijen voor de melk gemaakt worden, waarbij echter gewezen wordt op het feit, dat bij de kaasfabriek alle arbeid in rekening is gebracht, hetgeen op de boerderij (noch voor de bereiding, noch voor de verkoop) geschiedt, terwijl voorts het de gewoonte schijnt te zijn, dat op de boerderij een grotere of kleinere hoeveelheid schapenmelk in de kaastobbe wordt verwerkt.

In 1877 werd de melk van ongeveer 120 koeien verwerkt en in 1878 van ongeveer 155

koeien, waaruit volgt, dat men over het algemeen toch wel over de geldelijke uitkomsten en het gemak tevreden was. In het „*Maandblad van de Hollandsche Maatschappij van Landbouw*” van 1879, No. 3, worden over deze eerste onderlinge kaasfabriek in ons land door de heren *J.J. Bakker* en *J.L.T. Groneman* nog verschillende mededelingen gedaan.

In nummer 7 van 1880 hebben genoemde heren cijfers gegeven over de geldelijke uitkomsten van 1879 en 1880, die, niettegenstaande men voor het gebruik van de fabriek f. 300.- huur moest betalen, toch nog bevredigend waren.

In 1879 werd de melk van ongeveer 170 koeien verwerkt. Door den heer *K.Cz. de Boer*, uit Assendelft, de nog steeds levenslustige en veerkrachtige nestor van onze landbouwkundigen, werd in de nummers 7 en 10 van het *Maandblad* van 1876 een beschouwing gehouden over de uitkomsten te **Wieringerwaard** en een vergelijking gemaakt met de uitkomsten en kosten van de kaasmakerij op de boerderij.

Over de kaasfabriek van de heer *J. van der Breggen Az.* te Waddinxveen worden in het „*Verslag van den Landbouw in Nederland*” over 1876 belangrijke gegevens verstrekt. Daaruit blijkt o.a. dat de melk van 181 koeien verwerkt werd, dat een nauwkeurige technische boekhouding werd bijgehouden en dat van 1 januari tot 30 april 10,8 kg melk nodig was voor het maken van 1 kg kaas, van 1 mei tot 13 november 10,4 kg melk en van 14 november tot 31 december 8,8 kg melk.

Ook op het Landhuisbouwkundig Congres, in 1876 te Amsterdam gehouden, doet de heer *van der Breggen* mededeling over de uitkomsten van zijn bedrijf, terwijl naar aanleiding daarvan ook de heer *Wouter Sluis* zich uitspreekt over het nut van kaasfabrieken (voor Noord-Holland).

Wanneer men nagaat, dat de eerste pogingen om te komen tot fabriekmatige verwerking van de melk tot boter van veel later dagtekenen, dan is het wel merkwaardig, dat de eerste pogingen (denk ook aan de fruitières die reeds lang tevoren in Zwitserland en de aangrenzende berggebieden tot stand kwamen) tot fabriekmatig verwerken van de melk bij de kaasbereiding gedaan zijn, niettegenstaande die bereiding zeker niet minder nauw luistert dan de boterbereiding.

Het wordt evenwel verklaarbaar als men bedenkt, dat grote hoeveelheden melk slechts tot boter verwerkt kunnen worden door roomkarnen en dat de ruimte, die nodig zou zijn om grote hoeveelheden melk behoorlijk te romen te zetten, veel uitgestrekter en daardoor kostbaarder zou zijn dan voor het gezamenlijk verwerken van de melk van verschillende boerderijen tot kaas nodig is.

's-Gravenhage, 29 sept. 1931.

V. R. IJ. C.

* Als een lezer van het Officieel Orgaan dat kan mededelen, houd ik mij zeer gaarne aanbevolen.

Enige tijd geleden heb ik iets meegedeeld uit een beschrijving van de landhuishouding in de Meijerij, afkomstig uit het jaar 1868 van de hand van den heer *W.J.D. van Iterson*; daarin werd een merkwaardig tafereel opgehangen van de knoeierij met boter door toevoeging van water, gom en andere, de fabrikant alleen bekende stoffen, die zó stonken, dat de arbeiders bij het 's-nachts plaats vindende werk de borrel niet mochten vergeten.

Trouwens een groot deel van Noord-Brabant en daaronder ook den Bosch en omgeving heeft geruime tijd de reputatie gehad van een centrum van boterknoeierij te zijn geweest. En ook in de periode, dat in ons land voornamelijk met margarine geknoeid werd heeft 's Hertogenbosch en omgeving steeds in een kwade reuk gestaan. En als men dan bedenkt, dat de z.g. boteroorlog van het jaar 1904 op de botermijn in den Bosch is begonnen en dat het de z.g. boterkopers uit die tijd in Noord-Brabant geweest zijn, die geprobeerd hebben het welslagen van de Botercontrole met het Rijksmerk tegen te gaan; dat het daarbij evenwel allerm minst om een uitsluitend Brabants, maar wel degelijk Nederlands zuivelbelang ging en dat vele gehuchten uit Noord-Brabant aan de ouderen onder ons alleen bekend zijn, omdat daar indertijd beruchte knoeiers woonden, dan zal het duidelijk zijn, dat de Nederlandse zuivelbereiders uit het laatst van de vorige eeuw niet altijd met gunstige ogen keken naar wat daar in Noord-Brabant geschiedde. Dat wil niet zeggen, dat er in genoemde provincie geen hoogstaande mannen waren, die heel goed inzagen, dat de boeren van die knoeierijen de dupe moesten worden en die dus daartegen gingen, maar gemakkelijk werd het hun door de tegenpartij niet gemaakt.

Om vrij te komen van de fatale invloed van de winkelier-boterkoper, die op allerlei manieren van de boeren trachtte te profiteren, werd o.m. naar het middel van de coöperatieven inkoop van kunstmeststoffen en veevoeder gegrepen. Maar de tegenpartij zat ook niet stil en zo vertelt de heer *H. van Velthoven* in zijn artikel over de Vestiging van de moderne zuivelindustrie in Noord-Brabant en Limburg (in het *Tijdschrift voor Economische Geographie* in 1924), van een circulaire, die in het najaar van 1892 in de omgeving van den Bosch onder de landbouwers verspreid werd en waarvan de inhoud als volgt luidde:

„Landbouwers! Ter waarschuwing in het belang en voordeel der landbouwers, maken de verenigde boterkopers, welke de botermijnen te Uden, Zeeland, Mill, Boekel, Erp, enz. bezoeken, langs dezen weg aan den landbouwers bekend, dat door hen besloten is, voortaan bij het kopen der boter er bijzonder op te letten, welke landbouwers lid eener landbouwclub zijn of bij een club hunne benodigde waren halen! Nog eens: Dit zij ter waarschuwing! Zegt het voort!”

Wij, die tegenwoordig aan zo geheel andere toestanden gewoon zijn, kunnen ons haast niet voorstellen, dat nog geen dertig jaren geleden dergelijke wanverhoudingen in ons land bestonden en dat een der partijen zó openlijk zou durven uitkomen voor de middelen, die hij wenste aan te wenden om zijn eigen belang te dienen en door te drijven.

Tegenover dergelijke eenzijdig machtsmisbruik was alleen de kracht der coöperatie opgewassen en zonder dat middel van de coöperatie waren de boeren in de armere streken van ons vaderland, vooral in de periode, toen het met de boerderij over het algemeen slecht ging, niet vrij geworden. Er is veel gestreden over de toepassing van de coöperatie in het landbouwbedrijf in al zijn onderdelen, er zijn nu zelfs nog onder de voormannen op landbouwgebied, die huiverachtig opzien tegen alles wat de naam draagt van coöperatie en die met hun waarschuwende stem *soms* ook wel eens gelijk hebben, maar

die niet beseffen hoe oneindig veel de ontwikkeling van ons landbouwbedrijf te danken heeft aan die eenvoudigste vorm van samenwerking en hoe het hoge peil van ontwikkeling van ons landbouwbedrijf, met name in de destijds achterlijke streken, nimmer zonder coöperatie zover gekomen zou zijn als het nu gekomen is.

En al verval ik misschien in herhalingen, dan wil ik het toch nog eens zeggen, dat ik hoop, dat dit inzicht ingang zal vinden bij allen die in ons land geroepen zijn om landbouwonderwijs op enigerlei wijze te geven en dat men zorgen zal dat bij het landbouwonderwijs in zijn verschillende vormen op de betekenis der samenwerking (met zijn schaduw- en zijn lichtzijden) gewezen wordt als een der laatste fasen in het proces van de vrijmaking van het platteland en als een der middelen om de Nederlandse landbouwvoortbrenging duurzaam hoog te houden.

Bij het proces van de vrijmaking van de boerenstand in Noord-Brabant - vooral ook het oostelijk gedeelte der provincie - hebben twee personen een leidende rol gespeeld en dat zijn de heren *G. Pater van den Elzen* en *Dr. P. van Hoek*. En daaraan moet voor de tijd van de z.g. boteroorlog de naam van de heer *Dr. F.E. Posthuma* toegevoegd worden, die toenmaals als tijdelijk zuivelconsulent voor Noord-Brabant de leiding had en de strijd tot een gunstig einde wist te brengen voor de landbouwers-veehouders.

Waar ik hier van de provincie Noord-Brabant en de hoofdstad daarvan nu niet altijd op de meest waarderende wijze gesproken heb, daar wil ik trachten dat thans enigermate goed te maken door iets te vertellen over de eerste maatregelen, die hier te lande van Overheidswege tegen de boterknoeierijen genomen zijn en die ik onlangs vond in de politieverordening van de gemeente 's-Hertogenbosch van het jaar 1878. Daarin staat o.a.: „*Alleen bij verkoopen of veil houden van onvermengde uit melk gekarnde boter mag boven of bij de boter een opschrift geplaatst of gehouden worden, luidende „zuivere boter” of op andere wijze aanduidende, dat de boter noch kunstboter noch vermengd is. Het is verboden zulk opschrift boven of bij boter te plaatsen of te houden bij verkoopen of veil houden van vermengde of kunstboter.*”

Voor onvermengde uit melk gekarnde boter wordt slechts gehouden die geene andere bestanddeelen bevat dan uit melk gekarnde boter, zout in niet ongewone hoeveelheid en zeven ten honderd of minder van het gewigt water of melk. Alle anders zamengestelde boter is vermengde of kunstboter”.

In een der volgende artikelen van deze verordening wordt een geldboete van een tot zes gulden als straf genoemd bij overtreding, terwijl dan tevens in beslag neming en verbeurdverklaring door den *regter* zal volgen.

Het is mij niet mogen gelukken te weten te komen wat het resultaat van dit artikel is geweest, of men veel overtreders heeft kunnen beboeten en wanneer en om welke reden het weer ingetrokken is. (Het laatste veronderstel ik althans). Heel groot zal de uitwerking wel niet geweest zijn, in aanmerking nemende de moeilijkheid om in die tijd een vermenging met kunstboter aan te tonen.

Maar in ieder geval blijken er twee dingen uit. In de eerste plaats, dat zodanig voorschrift nodig was, maar in de tweede plaats ook, dat men bereid was er naar zijn beste krachten tegen op te treden.

's-Gravenhage, 10 oktober 1931.

V. R. I.J.C.

Uit vroeger dagen - XVII.

Bron: Officiëel Orgaan 11 nov. 1931 - nr. 45

In het nummer van het Officiëel Orgaan van den F.N.Z. van 14 oktober 1931 heb ik iets meegedeeld over de oudste kaasfabrieken in ons land. Sedert heb ik nog enkele bijzonderheden vernomen, die ik merkwaardig genoeg acht om hier mee te delen en aldus aan de vergetelheid te ontrukken. Enkele feiten toch zijn verkregen van personen, die zóver met hun levensavond opgeschoten zijn, dat zij binnen enkele jaren vermoedelijk niet meer zullen behoren tot hen, die uit eigen herinnering van vroeger dagen kunnen vertellen.

Laat ik beginnen met de oudste kaasfabriek hier te lande, die te **Broek in Waterland**. Deze werd gebouwd voor rekening van een Engelsman, die daarbij de medewerking inriep van een Nederlander, den heer *J. Muller*, die enigen tijd in Engeland vertoefde en daar zich op de hoogte had gesteld van de fabriekmatige kaasbereiding in de eerste Engelse kaasfabrieken, die te Derby en te Longford. Van deze heer *J. Muller* verschijnen in de landbouwliteratuur bij ons te lande in de jaren 1872 en 1873 herhaaldelijk opstellen, verband houdend met de fabriekmatige kaasbereiding. Bij de oprichting van die eerste kaasfabrieken in Engeland, waartoe het initiatief uitging van de *Derbyshire Agricultural Society*, deed zich de volgende merkwaardigheid voor. Men besloot dadelijk twee kaasfabrieken op te richten en wel een in de stad Derby, waar het publiek zich van de gang van zaken op de hoogte kon stellen en een op enkele uren afstand in het dorpje Longford. Eenmaal het voornemen opgevat hebbende, talmde men niet lang met de uitvoering. Door de aanstaande melkleveranciers en andere belanghebbenden werd in korte tijd een bedrag van *f.* 48.000,- bijeen gebracht en het bouwen van de fabriek in Longford, welke ten voeten uit nieuw opgericht werd en waaruit blijkt, dat het een hoogst eenvoudige inrichting geweest moet zijn, duurde maar zes weken.

Maar toen deed zich inmiddels de moeilijkheid voor wie met de leiding der aanstaande bedrijven belast zou worden. Men schreef naar Amerika om een deskundige op het gebied van de fabriekmatige kaasbereiding en nam als gevolg daarvan een Amerikaan in dienst, die den naam droeg van *Cornelius Schermerhorn*. En toen de werkzaamheden te Derby en Longford te omvangrijk werden voor één man, liet men nog een tweede deskundige uit Amerika overkomen en wel de broer van de eerstgenoemde, dus wederom iemand, luisterend naar de naam van *Schermerhorn*.

Maar het geval zou nog merkwaardiger worden. De heer *Muller*, die de eerste kaasfabriek bij ons te lande inrichtte en leidde, werd na korte tijd overgeplaatst naar de kaasfabriek van de heer *Wernink* te Waddinxveen en toen werd de leiding te Broek in Waterland gedurende enige tijd gevoerd door *Cornelius Schermerhorn*, hier boven genoemd. Het is mij nog niet mogen gelukken te weten te komen of *Cornelius Schermerhorn* en zijn broer afkomstig zijn van naar Amerika geëmigreerde inwoners van Noord-Holland, maar de naam is te typisch Nederlands om daar eigenlijk aan te kunnen twijfelen.

En zo zien wij dan het merkwaardige feit, dat de fabriekmatige kaasbereiding van Amerika naar Engeland overgebracht is door iemand van (Noord)Hollandse afkomst, dat die eerste pogingen in Engeland weer de stoot hebben gegeven voor hetgeen in ons land geschiedde, zodat indirect daarbij weer iemand van Hollandse afkomst een rol speelt en daaraan later zelfs gedurende korte tijd meewerkt, n.l. te Broek in Waterland.

Mocht iemand van de lezers van het Officiëel Orgaan van den F.N.Z. mij soms iets kunnen mededelen over het gaan van *Cornelius Schermerhorn* (of diens ouders) uit Noord-

Holland naar Amerika, dan houd ik mij ten zeerste aanbevolen.

Dat de fabriek in Broek in Waterland na enkele jaren verkocht werd, heb ik reeds vermeld. De koper, een zekere heer *Hofman*, ging spoedig failliet en toen werd de inventaris gekocht door een twintigtal boeren uit de **Wieringerwaard**, die daar in 1872 op onderlinge grondslag de kaasfabriek „**Aurora**” stichtten en die thans nog bestaat, nadat zij enkele jaren geleden, ik meen in 1926, geheel modern gebouwd en ingericht is.

Over de gang van zaken aan die fabriek in de eerste jaren van haar bestaan heb ik vroeger al het een en ander medegedeeld, maar vermeldenswaard is toch, dat daar, nadat de heer *Brander* te Hoogkarspel de uitbetaling van de melk naar het gehalte aan vet en tot vet herleide vetvrije droge stof had ingevoerd, Wieringerwaard daarin op aandringen van den toenmalige zuivelconsulent voor Noord-Holland, den heer *W. Keestra*, navolde, maar daarbij op diens advies enigszins anders te werk ging door namelijk niet $\frac{1}{3}$ KG. vetvrije droge stof gelijk te stellen met 1 KG. vet, maar $\frac{1}{4}$ KG. droge stof gelijk te stellen met 1 KG. vet, waardoor volgens diens berekeningen beter bereikt werd, dat melkvervalsing geen voordeel opleverde.

Omtrent het lot van de fabriek te Waddinxveen, waarover ik een vorig keer ook reeds iets mededeelde, maar dat mij toch nog niet helemaal duidelijk was, ben ik thans wat meer te weten gekomen, waarbij evenwel de mededelingen van een thans 86 jarigen oude man, die dus de gebeurtenissen van toen als volwassene heeft medegemaakt, wel enigszins verward zijn. Vast staat evenwel, dat de heer *Wernink*, die in 1871 de fabriek in Waddinxveen oprichtte en kaashandelaar te Schoonhoven was, in 1874 plotseling overleed en dat het gebouw toen gesloopt werd en de inventaris gekocht werd door een ingezetene van Waddinxveen. In hetzelfde jaar 1874 richtte de heer *J. van der Breggen Azn.* te Waddinxveen, wiens zoon *Ph. van der Breggen* in 1873 in Engeland o.m. de fabriekmatige bereiding van Derby-kaas bestudeerd had, vermoedelijk met gebruikmaking van een gedeelte van de inventaris van de oude fabriek, een nieuw bedrijf in, dat bij het eindigen van de vennootschap *J. van der Breggen Azn.* in 1904, opgeheven werd.

De heer *J. van der Breggen Azn.* was lange tijd om zijn kaasfabriek zowel in het binnen als in het buitenland bekend. Zo trad hij o.a. in 1877 als een der keurmeesters voor kaas op bij gelegenheid van de Internationale zuiveltentoonstelling te Hamburg.

Onder de opmerkelijke zaken bij de oudste kaasfabrieken hier te lande behoren niet alleen de zorgen voor een goede behandeling (afkoeling en verwarming) van de kaasmelk en ook die voor de omstandigheden, waaronder de kaas rijpt (vochtigheidsgraad en temperatuur in de rijpingslokaliteiten), maar ook de moeite, die men zich gaf om inderdaad onafgeroomde melk te verwerken. De melk werd veelal tweemaal per dag aan de fabriek geleverd, maar toch eenmaal per dag verkaasd en daartoe werd een speciale inrichting gemaakt om de avondmelk goed te houden en te voorkomen, dat de room zich afscheidde. Daartoe liet men het koelwater, waarin die avondmelk geplaatst werd, regelmatig doorstromen en bezigde de kracht van het afstromende water om een agitator in beweging te brengen, waardoor een roerwerk in de melk gaande gehouden werd om te voorkomen, dat deze oproomde.

's-Gravenhage, 4 november 1931.

V. R. IJ. C.

„Op den 15 November 1598 is Ulcke Houkens te Wonserwierum Corrigeert, vermits hij aan Eling Sibbots verkogt ende geleverd heeft een halve tonne roode boter en daaronder gemengt heeft salt bij laaijen, en dan bütter en dan salt, en waar voor hij de stadt amende betaald heeft vijftig Caroli gld. D'eene helft tot profijt van de stadt ende d'andere helft voor de Raade, hoewel hij Sibbren Osinga, Grietman, te voren te Bröecke gegeven hadde een vette osse, die gekost hadde hondert en veertig Caroli glds.”

Ziedaar een authentieke mededeling uit Harlingen uit het laatst van de zestiende eeuw, waaruit blijkt, dat een (vermoedelijk producent) zich schuldig maakt aan botervervalsing (en waarschijnlijk ook aan een poging tot omkoping van een Overheidspersoon). Ik haal het niet aan om in de fout te vervallen, die zo menigeen maakt door te gaan generaliseren zodra iets hem bijzonder getroffen heeft. Ik wil er allermint de gevolgtrekking uit maken, dat het onze boterbereiders(sters) in de eerste plaats zelf geweest zijn, die de achteruitgang in reputatie van onze boter veroorzaakt hebben, maar wel omdat ik deze passage, die ik toevalligerwijze las, te merkwaardig vond om niet aan de vergetelheid te onttrekken.

Wat de zaak zelf betreft, het vervalsen van het eigen product door de producenten, dat heeft, ook in later tijden, nimmer een grote omvang aangenomen. Mij althans is daarvan, ondanks ijverig naspeuren, nooit gebleken, dat dit euvel ook maar in enig opzicht te vergelijken was met de omvang, die het kwaad bij de tussenhandel aannam. Wel merkwaardig acht ik de heus niet geringe straf, waarmee U.H. gecorrigeerd werd, want de genoemde boeten zijn, vooral ook de tijd in aanmerking genomen, niet gering te achten. Men scheen toentertijd het vergrijp in kwestie wel heel ernstig op te vatten en het zou heel gelukkig geweest zijn als men in het midden van de vorige eeuw knoeierij met boter even ernstig had veroordeeld. Maar men was in die tijd ziende blind en bovendien zodanig gewend geraakt rond te rijden op het stokpaardje van de staatsonthouding, dat het optreden tegen oneerlijke praktijken nog erger beschouwd werd dan die praktijken zelf.

Door mij onbekende oorzaken is het feit, dat in 1862 uit Londen 178 vierde vaten boter naar Harlingen werden teruggezonden, meer algemeen bekend geworden, dan overeenkomstige feiten van omstreeks dezelfde tijd of van vroegere of latere datum. Maar omstreeks 1835 is het al duidelijk bewijsbaar, dat zulks geschiedde en sedert dien wordt er telkens van melding gemaakt in „*Verslagen van Kamers van Koophandel*” en soortgelijke instellingen. Maar altijd weer weet men, als de zaak naar onderzocht wordt, redenen aan te halen, waarom het gebeurde niet als ernstig behoef te worden opgevat. Nimmer is het eerste klasse Friesche boter, die men heeft weggestuurd en men vindt het zelf heel natuurlijk, dat de betreffende partij is teruggekomen. Maar over het feit, dat pogingen om onze afnemers met slechte boter te bedriegen - pogingen, die waarschijnlijk ook wel eens gelukt zullen zijn tot schade van de naam van het goede product - telkens weer gedaan werden, daarover sprak men liefst niet te veel of wel men vertrouwde er maar op, dat het kwaad zich zelf wel zou straffen.

Bij het door mij genoemde geval met de 178 vierden, die in 1862 uit Londen in Harlingen terugkwamen, wees een nader onderzoek uit, dat de boter tweede soort of afsteker was, waaronder boter, die reeds maanden te voren verscheept was en in *consignatie*⁷

⁷ Verzonden op rekening en verantwoording van toezender.

naar Londen was gezonden. Deze 178 teruggezonden vaten maakten, tezamen met enkele andere teruggezonden partijen, slechts een drie honderdste gedeelte uit van de totalen boteruitvoer uit Harlingen in de periode van juli tot oktober 1863. Aldus werd de zaak goed gepraat of althans getracht die als van ondergeschikte betekenis voor te stellen, terwijl men verder, met de vrijheidsvlag voor handel en industrie in top gehesen, het beter oordeelde niet van boven af in te grijpen.

Toch waren de vergrijpen, die gepleegd werden, niet zo erg onschuldig en - zoals ik reeds betoogd heb - evenmin zulke uitzonderingsgevallen. Als bewijs wil ik nog enkele staaltjes uit die dagen oververtellen.

Op 17 februari 1863 kwamen met het stoomschip Nora weer 53 vaten boter uit Londen in Harlingen terug. Deze keer - aldus de Amsterdamsche Courant - kan men de bloemen der weilanden de schuld niet geven, iets waarachter sommigen zich blijkbaar enige tijd te voren hadden verscholen. Volgens een nader onderzoek, door de Kamer van Koophandel en Fabrieken, op verzoek van Gedeputeerde Staten der provincie ingesteld, bleken bij de teruggezonden partij voor te komen 30/4 vaten woudboter (zogenaamde overleggers, waarschijnlijk afkomstig van de Friesch-Groninger grenzen; 10/4 vaten van Groningen via Harlingen naar Londen verscheept en 10/8 vaten van Deventer via Harlingen naar Londen verzonden. Bovendien was deze boter niet op order, maar voor rekening van de afzenders verscheept en bij de ongunstige stemming van de markt voor alle secundaire soorten, onverkoopbaar gebleven.

En daarmee was schijnbaar alles weer goedgepraat en kon men zich in slaap sussen met de gedachte, dat het geen prima Friesche boter was, die teruggekomen was.

Alleen ongeveer 14 dagen later kwam er weer een partij boter te Harlingen uit Engeland terug en naar aanleiding daarvan schreef men uit laatstgenoemde gemeente, op 3 maart 1863, aan de Provinciale Friesche Courant:

„Alles gaat naar Engeland, werd vroeger op vele plaatsen, in Friesland gezongen, en in Harlingen hoort men dat nog dagelijks mompelen.

Echter is alle fabriekaat uit Friesland in Engeland niet altijd welkom. De Engelschen willen voor hun goed geld goede waar, en zij hebben groot gelijk ook.

Heden middag werden hier per stoomboot „Norma" twee en dertig vaten boter uit Engeland teruggezonden. Deze boter bezat, volgens de idee der Engelschen, die eigenschappen niet, welke de Friesche boter van oudsher kenmerkte, en waarlijk zij hadden regt. Alleen 't zien van die boter „deed ons walgen, want zij was zwart gekleurd en wemelde van maden en ander ongedierte."

Nu komt het mij voor, dat de verslaggever van de Provinciale Friesche Courant zijn mededelingen wel een beetje heel erg getint heeft en aan die "wemelende maden en ander ongedierte" geloof ik nu niet zo heel erg, maar goed zal de boter zeker niet geweest zijn en ik vind het opvallend, dat ik omtrent deze partij nergens het resultaat van een nader ingesteld onderzoek heb gevonden. Ik vermoed, dat men het maar verstandiger gevonden heeft, er nader het zwijgen toe te doen.

In het volgende jaar wordt uit Harlingen aan de Amsterdamsche Courant bericht over het voorkomen van botervervalsingen op uitgebreide schaal. De slechte waar zou voornamelijk uit Kampen en Groningen komen en tot 25% toe met aardappelmeel zijn vermengd.

Nog kort te voren, n.l. op het Landhuishoudkundig Congres in 1860 te Amersfoort, was

door een boterkoper uit Zwolle betoogd, dat botervervalsingen in de Noordelijke provinciën, met name in Friesland en Overijssel, in het geheel niet voorkwamen en dat zo iets alleen in Holland geschiedde. Niet oninteressant is het te horen hoe door diezelfde persoon betoogd wordt, dat de puike boter nooit vervalst wordt en dat zulks geschiedt met de mindere soorten, *"die er in het minst niet door lijdt. Integendeel de slechte onaangename geur, dien de mindere kwaliteit heeft, wordt er iets minder onaangenaam door, daar die zoogenaamde vervalsching geschiedt door er schoon water onder te mengen"*. Dit zou geschieden in Noord-Brabant en in Rotterdam.

Dat het uitwassen van de minderwaardige boter met fris en schoon water *tijdelijk* verbetering in geur e.d. gebracht zal hebben, geloof ik gaarne. Maar of de bewerking altijd zo onschuldig was, betwijfel ik op goede gronden en ook, dat zulks alleen in Noord-Brabant en Rotterdam geschiedde. Stroobos in Friesland o.a. had omstreeks 1860 al tientallen van jaren de reputatie van een centrum te zijn, waar minderwaardige boter heengebracht werd om *opgeknapt* te worden. En wat de vervalsing met aardappelmeel e.d. betreft, het Gemeenteverslag van Leeuwarden over 1879 - dat is wel wat later, maar de kunst moet ook de tijd hebben om zich te ontwikkelen - vermeldt als bijzonderheid, dat grovelijke vervalsingen met fijn gestoten, gekookte aardappelen of meel en dergelijke niet werden opgemerkt.

Ik vertel dit alles niet om een blaam te werpen op onze voorouders en zeer zeker niet op de boterproducenten van voor 60 á 70 jaren. Maar wel vertel ik een en ander om duidelijk te doen uitkomen het grote gevaar om zich blind te houden voor allerlei ongewenste uitwassen en de betekenis daarvan te verkleinen door uitsluitend naar verontschuldgingen te zoeken. Want de ervaring heeft geleerd, dat het schijnbaar onbetekenende tot iets heel ernstigs kan uitgroeien en dat men zich buitengewone opofferingen en inspanning moet getroosten om het verlorene weer terug te winnen.

In dit verband zou ik willen waarschuwen tegen de bereiding van margarinekaas in een fabrieksbedrijf in de provincie Noord-Brabant sinds korte tijd. Laat men daartegen optreden vóór het te laat is en laat men niet eerst dat goedkope voedingsmiddel (hoewel het hier in den Haag nog allerminst goedkoop verkocht wordt), in Goudsche en anderen vorm bereid, burgerrecht doen verkrijgen.

's-Gravenhage, 20 november 1931.

V. R. IJ. C.